

<https://helda.helsinki.fi>

Helda

Miten kriisejä voi mitata, ja mitä siitä voi oppia? : Kehittyvä Suomi ja kriisimittarit

Saaritsa, Sakari

2024

Saaritsa , S , Peltola , J & Hirvonen , H 2024 , Miten kriisejä voi mitata, ja mitä siitä voi oppia? Kehittyvä Suomi ja kriisimittarit . julkaisussa J Eloranta & R Uusitalo (toim) , Ankarat ajat : Suomalaisten talouskriisien pitkä historia . Gaudeamus , Helsinki , Sivut 27-61 .

<http://hdl.handle.net/10138/592788>

unspecified
publishedVersion

Downloaded from Helda, University of Helsinki institutional repository.

This is an electronic reprint of the original article.

This reprint may differ from the original in pagination and typographic detail.

Please cite the original version.

2 MITEN KRIISEJÄ VOI MITATA, JA MITÄ SIITÄ VOI OPPIA?

Kehittyvä Suomi ja kriisimittarit

Julkisessa keskustelussa talouden tilaa tarkastellaan tyypillisesti jonkin yksittäisen ”superindikaattorin” kautta. Osapuilleen 2010-luvulta alkaen tällaiseksi on Suomessa muodostunut julkinen velka, kun aikaisempina vuosikymmeninä päähuomio oli usein työttömyydessä. Samaan aikaan on saatu jatkuvasti uutta tietoa siitä, miten moniulotteisia vaikutuksia menneiden vuosikymmenien talouskriiseillä on ollut. Lamat ja kriisit ovat jättäneet jälkiä ihmisten fyysiseen terveyteen, psyykkiseen hyvinvointiin, käyttäytymiseen ja sosioekonomiseen asemaan. Niillä on usein ollut pitkä varjo, joka uhkaa aiheuttaa yhä uusia kustannuksia jälkipolville.

Kansantalouden kuvaajien osalta henkeä kohden lasketun bruttokansantuotteen (BKT) puutteita pohdittiin jo silloin, kun käsitettä kehitettiin, ja keskustelu kilpailevista mittareista on yhtä vanha kuin mittari itse. Tunnetuin vaihtoehto on YK:n kehitysohjelma UNDP:n vuodesta 1990 julkistama inhimillisen kehityksen indeksi HDI, joka pyrkii mittaamaan ihmisten mahdollisuuksia toteuttaa omaa potentiaaliaan eri yhteiskunnissa yhdistämällä terveyden, tiedon ja tulotason yhteen indikaattoriin.¹ Jo lamatutkimuksen klassikot 1930-luvulta, kuten Marie Jahodan, Paul Lazarsfeldin ja Hans Zeiselin tutkimus Marienthal-nimisestä pikkukaupungista Itävallassa, taas tarkastelivat kriisien vaikutuksia ihmisiin monella eri ulottuvuudella työttömyydestä terveyden ja psykodynamiikan kautta kävelynopeuteen. Uudempi, kriisien pitkän aikavälin seurauksia analysoiva tutkimus on kiinnostunut kriiseille altistumisen vaikutuksesta paitsi ihmisten myöhempiin tuloihin myös muun muassa pitkäikäisyyteen, hedelmällisyyteen ja sosiaaliseen liikkuvuuteen.² Tietoa on pidetty hyödyllisenä kriisipolitiikan suunnittelulle. Jos esimerkiksi rakennesopeutusohjelman aiheuttamaa shokkia köyhässä maassa kuvataan tilapäiseksi

”aavikon ylittämiseksi”³, mutta käykin ilmi, että ylityksen jäljiltä ihmiset eivät enää ole työkykyisiä, johtaa vertauskuva harhaan päätöksenteossa.

Eri mittarien käyttämisen tarkoituksena ei siis ole pelkästään ”täydentää”, ”pehmentää” tai ”inhimillistää” perinteisten taloudellisten indikaattorien antamaa kuvaa. Numeeriset kuvaukset voi ymmärtää suodattimiksi, joiden vaihtaminen muuttaa myös sitä, mitä näkyy. Kun tutkija etsii tietynlaista kohdetta, on löydettävä suodatin, joka tekee sen havaittavaksi. Uudet mittarit voivat johtaa kokonaan uudennlaisiin tulkintoihin siitä, milloin kriisejä on ollut ja mitä niissä on tapahtunut tai miten historialliset ajanjaksot pitäisi ymmärtää tai jaotella. Erilaiset mittarit ovat kiinni ihmiselämässä eri tavoin. Jotkut voivat olla esimerkiksi BKT:ta hyödyllisempiä paitsi sen ymmärtämiseksi, kehen kriisi osui ja miten, myös kriiseihin liittyvien pitkän aikavälin vaikutusten tutkimiseksi.

KRIISIMITTARIEN KALEIDOSKOOPPI

Syntyminen ja kuoleminen ovat tapahtumia, joista on pitkään tuotettu ihmisyhteisöissä käyttökelpoista tietoa. Niihin kiinnittyy myös muita muuttujia, kuten aika, paikka, sukupuoli, ikä tai kuolinsyy. Emme usein olekaan kiinnostuneita kuolemista sinänsä, vaan kaikesta siitä, minkä kanssa kuolleisuus on väestötasolla korreloitunut: terveydestä, toimintakyvystä, elämänlaadusta ja tasa-arvosta. Logiikka on pohjimmiltaan sama kuin tulojen kohdalla: kysymys ei ole ”vain rahasta”, vaan raha tekee mahdolliseksi tavoitella muita itse kunkin tärkeinä pitämiään asioita.⁴ Elinajanodotteen kasvua on luonnehdittu yhtä tärkeäksi mullistukseksi kuin teollisen vallankumouksen aikaansaamaa talouskasvua, ja jos elinvuodet hinnoitellaan rahassa vakuutusmatemaattisia menetelmiä soveltaen, kasvaneiden elinvuosien arvo on arvioitu yhtä suureksi kuin modernin talouskasvun samana aikana tuottamien hyödykkeiden.⁵

Kuolleisuus ja terveys ovat kehittyneet historiallisesti monin tavoin irrallaan tuloista, joskin nälkäräjällä niiden yhteys on uskottava ja tarpeeksi pitkällä aikavälillä korrelaatio selvä. Infektio- ja imeväiskuolleisuuden alentamisessa ennalta ehkäisevä kansanterveyspolitiikka, käyttäytymisen ohjaaminen ja kunnallistekniikka on tutkimuksessa nostettu keskeisiksi tekijöiksi. Joissain maissa on näillä keinoin saavutettu

huomattavaa edistystä, vaikka tulot eivät olisi lainkaan kasvaneet tai kasvu olisi alkanut vasta myöhemmin.⁶ Infektiokuolleisuuden historialliseen kehitykseen liittyy kuitenkin myös sattumanvaraisia tekijöitä, kuten taudinaiheuttajien oman evoluution aiheuttamaa laantumista tai uusien lääketieteellisten keksintöjen äkillistä leviämistä. Osa kiistelystä julkisten toimien ja talouskasvun suhteellisista ansioista kuolleisuuden alentajina on teknisestä luonteestaan huolimatta todennäköisesti heijastanut myös ideologioita erimielisyyksiä siitä, mitkä ovat vapaiden markkinoiden ja valtiovallan roolit kehityksen edistäjinä.⁷

Kuolleisuuden kasvuna ilmenneet terveysshokit ovat voineet sekä johtua talouskriiseistä että aiheuttaa niitä. Esiteolliset ”nälkäkriisit” ilmenivät usein tautikuolleisuutena, mikä johtui siitä, että väki lähti liikkeelle paikallisen toimeentulon romahtaessa, ja tien päällä ankarissa oloissa tarunnat levisivät helposti. Ravitsemuksen heikkeneminen saattoi myös altistaa taudeille, joskin tämä on tautikohtaista ja kiistanalaista.⁸ Sotien kaltaisiin kriiseihin on Suomessakin liittynyt ihmisten kokoamista vankileireihin, joissa hygieniolot ovat olleet heikot ja ravinto huonoa. Pandemiat rutosta koronaan taas ovat vaikuttaneet työvoiman tarjontaan ja tuotantoon, sekä suoraan että karanteenien ja rajoitustoimien kautta.⁹

Vaikka bruttokansantuote ei laskisikaan, epävarmoihin aikoihin on osunut myös kuolleisuuspiikkejä, jotka viittaavat puhtaasti poliittisten mullistusten terveysvaikutuksiin. Näin on tulkittu tapahtuneen esimerkiksi toisen maailmansodan aikana luovutetusta Karjalasta Suomeen evakkoina muuttaneilla miehillä perestroikan ja Neuvostoliiton romahduksen vuosina 1985–1991, jolloin talouden kasvuvauhti ja työllisyys olivat Suomessa pääsääntöisesti tasolla, josta on sittemmin voitu vain haaveilla. Vaikka tutkimus ei osoita täsmällistä mekanismia, miespuolisten evakojen kuolleisuus kasvoi poikkeuksellisesti suhteessa verrokkiryhmiin. Stressiin yhteydessä olevassa sydän- ja verisuonitautikuolleisuudessa on havaittavissa tilastollisesti merkitsevä ero varsinkin geopolitiittisten mullistusten vuosina 1989–1992. Korkein kuolleisuuspiikki ajoittui Neuvostoliiton etupiirin purkautumisen alkuvuoteen 1989, jolloin politiikan odotushorisontti kuohui ja myös uudenlainen keskustelu Karjalasta alkoi käydä mahdolliseksi.¹⁰

Talouskriisienkin vaikutukset voivat olla seurausta muistakin kuin puhtaasti aineellisista tekijöistä. Sosiaali- ja terveysmenojen voimakkaita leikkauksia käsittävän niin sanotun talouskurin (*austerity*) on esitetty

aiheuttaneen kuolleisuuden kasvua monissa maissa esimerkiksi toivotomuuden ja päihteiden käytön lisääntymisen takia. Suomen 1990-luvun laman aikana työttömyyden, toisiin ihmisiin luottamisen vähenemisen ja kuolleisuuden välillä on nähty vallinneen tilastollinen yhteys.¹¹

Tutkimuskirjallisuuden valossa juuri terveys saattaa usein olla ulottuvuus, jonka kautta kriisien pitkän aikavälin vaikutukset ilmenevät. Kriisit voivat arpeuttaa hengissä selvinneitä ja vaikuttaa tulevaan työkykyyn. Tämä liittyy teoriaan niin sanotusta teknofyysisestä evoluutiosta, jonka mukaan kunkin sukupolven terveys ja hyvinvointi riippuvat ratkaisevasti edellisen sukupolven terveydestä ja hyvinvoinnista. Ne mahdollistavat paremman teknologian keksimisen ja käyttöönoton sekä tuottavamman työnteon, mikä puolestaan tukee kasvua ja kohentaa seuraavan sukupolven asemaa. Empiirisesti on kuitenkin todettu, että mitattavia arpeuttavia vaikutuksia on historiallisesti syntynyt ennen kaikkea tiettyjen tautien sairastamisen seurauksena, ei niinkään pelkkien tulojen notkahdusten takia.¹²

Kriisien hedelmällisyysvaikutukset ovat merkittävä kysymys, koska syntyvyys vaikuttaa työvoiman tarjontaan sekä lyhyellä että pitkällä aikavälillä. Malthusilaisen mallin mukaan tulojen kasvu johti esiteollisessa ”luonnontilassa” aina syntyvyyden kasvuun, kunnes kuolleisuus talouden kantokyvyn loppumisen ja kriisien myötä tasapainotti tilanteen, eikä kenenkään elintaso lopulta noussut (ns. *positive check*). Silloin kun syntyvyyttä ryhdyttiin eri keinoin säännöstelemään, reagoitiin kriiseihin myös lapsilukua vähentämällä tai synnytyksiä lykkäämällä (ns. *preventive check*). Modernin talouskasvun aikana perheiden tavoittelemaan lapsilukuun alkoivat vaikuttaa lasten kasvattamisen ja kouluttamisen kustannukset – ”laatuun” investoiminen ”määrän” sijaan – sekä äitien palkkatyön kasvava markkina-arvo, joka menetetään ”vaihtoehtoiskustannuksena” äitien hoidossa ja kasvattaessa lapsia kotona.¹³

Kriisien voi silti edelleen odottaa vähentävän syntyvyyttä, vaikka esimerkiksi 1990-luvun laman aikana perhetukien parantaminen lievittikin työmarkkinoiden romahduksen vaikutusta.¹⁴ Kriisit voivat johtaa myös kasvavaan valikoitumiseen sen suhteen, kuka saa lapsia. Kun ylemmät säädyt ja sivistyneistö olivat niin sanotun hedelmällisyyden transition alullepanijoita Suomessakin jo 1800-luvun loppuvuosikymmeninä, on 2010-luvulla alkanut hedelmällisyyden romahdus päin vastoin ollut ennen kaikkea alempien koulutusryhmien ilmiö. Taustalla on ilmeisesti pitkien parisuhteiden heikompi muodostuminen.¹⁵

Syntyvyyteen liittyy toinen mittari, joka kuvaa kriisien kehollisia vaikutuksia erityisesti hedelmällisyysikäisiin naisiin. Kriisikausilla on havaittu olevan yhteys paitsi syntyvien lasten määrään myös niiden sukupuoli-jakaumaan. Moderneissa, hyvinvoivissa yhteiskunnissa syntyy normaali-aikoina poikia hieman enemmän kuin tyttöjä. Tyypillinen kirjallisuudessa käytetty viitetaso on noin 105–106 poikaa 100:aa tyttöä kohti. Poika- ja tyttölapsien suhteessa on kuitenkin esiintynyt merkittävää ajallista ja paikallista vaihtelua. Elinolojen heikkenemisen on katsottu olevan yhteydessä poikien osuuden laskuun. Oletettu mekanismi on poikien keskenmenojen yleistyminen kohti raskauden loppua.¹⁶ Poikia ja miehiä kuolee normaalioloissakin kaikissa ikäryhmissä enemmän, ja tämä ”miehinen hauraus” (*male frailty*) kuolleisuudessa koskee myös sikiöitä raskausajan loppuvaiheissa.

Aikaisempi tutkimus on ollut kiinnostunut kahdenlaisista selitystekijöistä ilmiölle. Toisaalta materiaaliset olosuhteet, kuten juuri talouskriisit tai epidemiat, ovat voineet vaikuttaa sukupuolijakaumaan.¹⁷ Toisaalta näistä riippumattomatkin psykologiset tekijät, kuten järkyttävät uutistapahtumat tai työpaineet, ovat olleet yhteydessä poikien osuuden tilastollisesti merkitsevään vaihteluun. Näitä ovat nykyaineistoissa olleet muun muassa terrori-iskut, Donald Trumpin valinta USA:n presidentiksi vuonna 2016 sekä stressin kausivaihtelu yliopistotyössä.¹⁸ Lääketieteellisiä selitystekijöitä on kuitenkin useita, mukaan lukien D-vitamiinin saanti joitain kuukausia ennen hedelmöitystä ja suomalaisessa aikasarja-aineistossa merkitseväksi havaittu lämpötilojen vaihtelu. Sotien jälkeen poikien osuuden on joskus todettu kasvaneen, mutta kaatuneita korvaavaa ”suurta suunnittelijaa” todennäköisempi selitys on vanhempien aiempaa nuorempi ikä ja korkeampi yhdyntätiheys, jotka vaikuttavat jakaumaan samalla tavalla.¹⁹ Kaiken kaikkiaan kyseessä on hälyinen mittari, mutta sen avulla on silti mahdollista tunnistaa kokonaan uusia kriisikausia ja valaista jo tuttujen kriisien vaikutusten kehollisia ja sukupuolittuneita ulottuvuuksia.

Syntymäpainoa on pidetty merkittävänä indikaattorina sikiöiden ja odottavien äitien ravitsemuksesta ja terveydestä, ja alipainoiseksi luokitelu on tilastollisessa yhteydessä moniin myöhemmän elämän ongelmiin.²⁰ Aiheesta on tehty runsaasti historiallista tutkimusta, jossa on hyödynnetty ”luonnollisia kokeita” eli tilanteita, joissa äitien ravitsemus on nopeasti ja dramaattisesti heikentynyt. Kuuluisin esimerkki on niin sanottu Hollannin nälkätalvi 1944–1945, jolloin saksalaismiehittäjien toimeenpanema

elintarvikesaarto johti ravitsemuksen voimakkaaseen heikkenemiseen useiden kuukausien ajaksi osassa Alankomaita. Säästyneet sairaalalähteet ovat mahdollistaneet sekä välittömien että pitkäaikaisten terveysvaikutusten tutkimisen. Ravitsemuksen, syntymäpainon ja muiden myöhempien tulemien yhteydet ovat osoittautuneet monimutkaisiksi: on muun muassa hyvin tärkeää, mille raskauden kolmannekselle shokki ajoittuu, vaikutukset voivat näkyä myös ylipainona, mikäli tilanne palautuu normaaliksi, eivätkä pitkän aikavälin terveydelliset vauriot välttämättä kulje syntymäpainon kautta.²¹

Niin sanottu antropometrinen tutkimus, joka hyödyntää ennen kaikkea ihmisten pituuskasvua koskevia aineistoja, on ollut talous- ja sosiaalishistoriassa pitkään tärkeä tapa hahmottaa kriisien vaikutuksia. Vaikka perinnöllinen osa pituuden määräytymisestä on yksilön kohdalla tyypillisesti suuri, väestötasolla ja ylisukupolvisesti pituuskasvu heijastaa ihmisten elinoloja. Pituuden kehitys ja pituuskasvun päätepiste riippuvat ruoan saannin, ravinnon hyödyntämiskykyyn vaikuttavan sairastavuuden ja kasvun aikaisen energiankulutuksen yhteisvaikutuksesta, niin sanotusta nettoravitsemustilasta. Esimerkiksi epidemiat, lapsityö ja ruoan puute jättävät siis jälkensä ihmiskehoihin.

Antropometrisen aineiston avulla on mahdollista mitata hyvinvointia suoraan yksilöistä makrosarjoista johtamisen sijaan. Aineisto on erityisen hedelmällistä, kun pyritään hahmottamaan kriisien pitkän aikavälin vaikutuksia. Runsas tutkimuskirjallisuus nimittäin osoittaa, että väestötasolla pituuskasvu ennustaa tilastollisesti monenlaisia tulemia, kuten selviytymistä työmarkkinoilla, koulutusmenestystä tai pärjäämistä kognitiivista kyvykkyyttä mittavissa testeissä.²² Antropometria voi näin tarjota tavan hahmottaa kriisien pitkän aikavälin vaikutusmekanismeja.

Tulopohjaisen bruttokansantuotteen kilpailijaksi ja korvikkeeksi kehitellyn inhimillisen kehityksen indeksin (Human Development Index, HDI) osatekijöihin kuuluu tulojen (BKT *per capita* eri tavoin laimennettuna) ja terveyden (vallitsevaan kuolleisuuteen perustuva elinajanodote) lisäksi koulutus (lukutaito ja koulunkäyntiaste). Mittarin taustalla on ajatus, että taloudelliset resurssit, terveys ja tieto ovat keskeiset ulottuvuudet, jotka määrittävät ihmisten kykyä tavoitella hyvää elämää.²³ Koulutus on tekijänä jossain määrin erilainen kuin muut, sillä kyse on tyypillisesti julkisissa organisaatioissa tuotetun palvelun kulutuksesta. Kulutus riippuu paitsi tarjonnasta myös kysynnästä, ja jälkimmäinen puolestaan

riippuu sekä kustannuksista että vallitsevasta sääntelystä ja siihen sisältyvistä pakoista. Koska muodollinen koulutus kuitenkin katsotaan olennaiseksi tavaksi kasata tulevan kasvun kannalta välttämätöntä inhimillistä pääomaa, on sen kehityksen tarkastelu kriisien yhteydessä perusteltua. Kysymys koulutukseen panostamisesta on ollut viimeaikaisten talouskriisien aikana harjoitetun talouspolitiikan ytimessä. Kun 1990-luvulla koulutus- ja tutkimuspanostuksia lisättiin, 2010-luvulla niistä leikattiin. Varhaisempien kokemusten tutkiminen voi kertoa lisää Suomen historiallisista valinnoista ja niiden mahdollisista seurauksista.

Tämänkaltaisten mittarien ja niiden keskinäisen dynamiikan tarkastelun avulla on mahdollista hakea uusia vastauksia tuttuihin kysymyksiin. Mitkä periodit olivat kriisejä? Mitkä niistä olivat enemmän tai vähemmän pahoja, ja kenelle? Millä todennäköisimmin oli pitkän aikavälin vaikutuksia?

GLOBALIT KRIISIT, PAIKALLISET VAIVAT

Suurten nälkävuosien 1867–1868 jälkeen Suomea kohdanneet kriisit alkoivat muuttaa muotoaan. Maailmantalous oli siirtymässä kauteen, jota taloushistorioitsijat ovat kuvanneet ”toiseksi teolliseksi vallankumoukseksi”, ja samaan aikaan jo vuosisadan alkupuolella käynnistynyt ”ensimmäisen globalisaation” kausi saavutti huippunsa. 1870-luvun ja ensimmäisen maailmansodan välisenä aikana rautatiet ja höyrylaivaliikenne integroivat markkinoita ja teollisuus kehittyi uusissa, Saksan kaltaisissa maissa voimakkaasti, kun pystyttiin soveltamaan esimerkiksi sähkötekniikan ja kemian aloilla tehtyjä innovaatioita. Lisäksi Berliinin konferenssin (1884) jälkeen Euroopan maat kolonisoivat Afrikkaa aiempaa aggressiivisemmin. Kuljetuskustannusten lasku toi Venäjän ja Amerikan viljan Euroopan markkinoille käynnistäen niin sanotun agraarikriisin, joka kiihdytti siirtolaisuutta Atlantin yli. Suomen suuriruhtinaskunta oli alkavasta, paljolti ulkomaisen osaamisen varassa tapahtuneesta teollistumisesta huolimatta vielä erittäin köyhä, maatalousvaltainen, tautinen ja heikosti koulutettu verrattuna Länsi-Eurooppaan. Miten uusi aika ja sen uudenlaiset kriisit näkyivät Suomen tilastoissa?

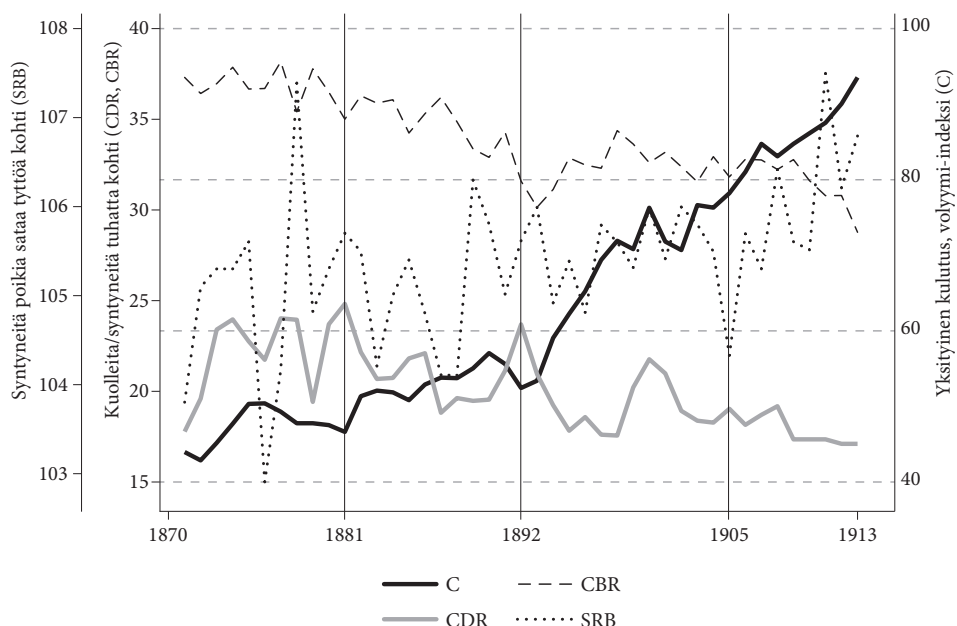
Vuonna 1873 kansainvälisten rahoitusmarkkinoiden häiriöistä lähtölaukauksensa saanutta maailmantalouden ”pitkää lamaa” (noin 1873–1896)

on luonnehdittu ensimmäiseksi moderniksi talouskriisiksi. Siinä hintamekanismin ja tavaravirtojen integroimat teollistuvat kansantaloudet ja erityisesti uusi teollisuustyöväen luokka joutuivat kärsimään ensisijaisesti persoonattomien globaalien markkinavoimien toiminnan eivätkä luonnonolojen takia (ks. luku 3).²⁴ Laman keskeisiä piirteitä olivat pitkään jatkunut hintojen lasku ja maailmankaupan integroitumisen mukanaan tuoma kiristynyt kilpailu niin maataloudessa kuin teollisuudessa sekä tämän kilpailun kirvoittamat kauppasodat. Kriisiksi luokittelu on ollut kiistanalaista, sillä kilpailun ja uuden teknologian aiheuttaman hintojen laskun rinnalla monet tuotantoa ja kulutusta kuvaavat mittarit näyttivät paremminkin ylöspäin. Monissa Euroopan maissa talous kasvoi voimakkaasti, ja Suomi oli tilastojen valossa yksi eniten hyötynestä.²⁵

Suomessa yleisvaikutelma kriisistä ei ole perinteisten indikaattorien valossa kovin dramaattinen, vaikka tuotannon kasvu hoipertelikin ja 1870-luvun jälkipuoliskolla palkat laskivat pysyen seuraavalla vuosikymmenellä paikoillaan. Helsingissä osin julkisten infrastruktuuri-investointien rytmiin liittynyt työttömyys sai vuonna 1894 työläisiä – ”puseromiehiä” – kaduille levottomuuksissa, joissa yritettiin muun muassa tunkeutua muutamaa vuotta aiemmin avattuun Vanhaan kauppahalliin hakemaan elintarvikkeita.²⁶ Taustalla maatalouden tuottajat sopeutuivat hitaasti ja kivuliaasti viljakaupan globalisoitumiseen siirtymällä yhä vahvemmin karjatalouteen.²⁷ Väestölliset indikaattorit kuitenkin paljastavat, että ajanjaksolle osui muutama todelliseen kriisiin viittaava vuosi.

Kuviosta 2.1 voi nähdä, että yksityisen kulutuksen volyyymi laski 1870-luvun lopulla mutta piristyi seuraavan vuosikymmenen alussa. Uusia sukelluksia tapahtui 1890-luvun alussa ja pitkän laman jälkeen 1900-luvun alkuvuosina. Kuolleisuus hyppäsi silmiinpistävästi erityisesti vuosina 1881 ja 1892. Näistä vain jälkimmäinen vuosi osui selkeästi yksiin taloudellisen taantuman kanssa. Sen kohdalla myös syntyvyys romahti. Syntyneiden lasten sukupuolijakaumassa pitkän laman aikana erottui yksittäinen piikki alaspäin vuonna 1876, juuri ennen yksityisen kulutuksen selvän laskun alkua.

Erityisesti kriisivuosien 1881 ja 1892 luonne ja paikalliset taustatekijät kertovat siitä, miten kaukana Suomi vielä oli toisen teollisen vallankumouksen ja uuden, teknologiaan perustuvan maailmantalouden nousun herättämistä lupauksista. Kumpanakin vuonna keskeinen isku oli maatalouteen iskenyt kato. Vaikka 1860-luvun nälkävuosien jälkeen

KUVIO 2.1. Yksityinen kulutus henkeä kohden (C), kuolleisuus (CDR), syntyvyys (CBR) ja syntyneiden sukupuolijakauma (SRB) Suomessa 1870–1913.

LÄHDE: Tilastokeskus.

rautatiet olivat integroineet Suomen viljamarkkinat ”maailman vehnäsektorin” osaksi kurkottavaan emämaa Venäjään, vuosina 1891 ja 1892 sato oli huono radan molemmissa päissä. Ja vaikka pitkän laman aikana hinnat yleisesti ottaen laskivat kilpailun kiristyessä, vuosina 1881 ja 1892 nimenomaan katojen aiheuttamat hintapiikit romahduttivat reaalitytulot esimerkiksi maa- ja ulkotoimilla.²⁸

Kumpaankin vuoteen ajoittui myös merkittäviä tautiepidemioita. Vuonna 1881 Suomessa koettiin viimeinen suuri isorokkoepidemia ennen kuin pakolliset rokotukset lopettivat vitsauksen käytännössä kokonaan. 1890-luvun alussa taas raivosivat tuli- ja tuhkarokko. Muutamaa vuotta ennen kuolleisuuspiikkiä Venäjältä oli levinnyt globaali influenssapandemia (Suomessa ns. ”ryssänkuume”). Ensimmäisen globalisaation keskellä katojen ja tautien ikiaikaiset yhdistelmät siis antoivat voimakkaimmat iskut Suomen väestön hyvinvoinnille, ja seuraukset näkyivät elämää ja kuolemaa valvovissa ”biopoliittisissa” tilastoissa paremmin kuin kansantalouden tilinpidossa.

IMPERIUMI, VALLANKUMOUS JA KEHO

Siirryttäessä 1900-luvun puolelle, vuosiin ennen ensimmäistä maailmansotaa, kertovat väestölliset terveysindikaattorit osin samaa, osin eri tarinaa kuin perinteiset taloudelliset mittarit. Vuosisadan alussa koettiin taloudellinen shokki, kun tuotanto ja kulutus taantuivat vuoden 1902 tienoilla. Kuolleisuus taas kohosi melko tarkalleen jo vuonna 1900. Erityisen kiinnostava oli kuitenkin vuosi 1905, varsinkin syntyneiden lasten sukupuolijakauman osalta. Sukupuolijakauma nimittäin muuttui nopeasti ja selvästi tavalla, joka viittaa merkittävään odottavien äitien terveyttä koetelleeseen shokkiin. Taloudessa meni silti suhteellisen hyvin, eivätkä kulutus, tuotanto tai edes kuolleisuus kielineet erityisen vaikeasta vuodesta.

Kriisivuosi 1905 joka tapauksessa oli. Sen aikana koko Venäjän keisarikuntaa ja myös Suomea koetteli joukko poliittisia mullistuksia, paikoin väkivaltaisia konflikteja sekä näitä koskevia, potentiaalisesti järkyttäviä uutisia. Levottomuudet valtakunnassa olivat alkaneet jo vuoden 1904 puolella. Ne liittyivät paitsi työväenliikkeen yleiseen aktivoitumiseen myös epäsuosittuun ja tappiolliseen Japanin sotaan. ”Verisunnuntaina” tammi-kuussa 1905 suuri joukko työläisiä ammuttiin keisarin palatsin porteille imperiumin pääkaupungissa Pietarissa. Toukokuussa Venäjä menetti koko Itämeren laivastonsa katastrofaalisessa Tsushiman meritaistelussa, ja poliittinen kuohunta valtakunnassa jatkui kesän yli. Lokakuussa siirryttiin lopulta eräänlaiseen perustuslailliseen monarkiaan, ja merkittäviä poliittisia uudistuksia alettiin valmistella ja toteuttaa.

Loka-marraskuussa myös suomalaiset mobilisoituivat poliittisesti ennennäkemättömällä tavalla suurlakkoon. Yhteiskunnan hierarkiat ja pyhinä pidetyt arvot horjuivat, valta kävi kadulla, ja yleisen ja yhtäläisen äänioikeuden mahdollisuus avasi tuntemattomia horisontteja. Ruohonjuuritasolla Suomessa esiintyi pitkin vuotta levottomuuksia, joissa perinteisiä auktoriteetteja, kirkkoa, työnantajia ja viranomaisia, uhmattiin, paikoin väkivaltaisesti.²⁹

Onko mahdollista, että vuonna 1905 syntyneiden lasten sukupuolijakauman romahdus oli reaktio poliittiseen myllerrykseen ja dramaattisiin uutisiin? Kyseessä on moniin asioihin reagoiva mittari, jonka pitemmän aikavälin trendit Suomessa eivät viittaa selkeästi pelkkään talous-, sosiaali- tai poliittishistorialliseen määräytymiseen. Lyhyellä aikavälillä sen yhteys yhteiskunnallisiin kriiseihin on kuitenkin osoitettu useilla aineistoilla.

Kysymys on tärkeä, sillä se kertoo myös siitä, miten merkittäviä politiikka ja etupäässä ”informaatiotilassa” tapahtuneet asiat, uutiset, olivat tavallisille ihmisille.

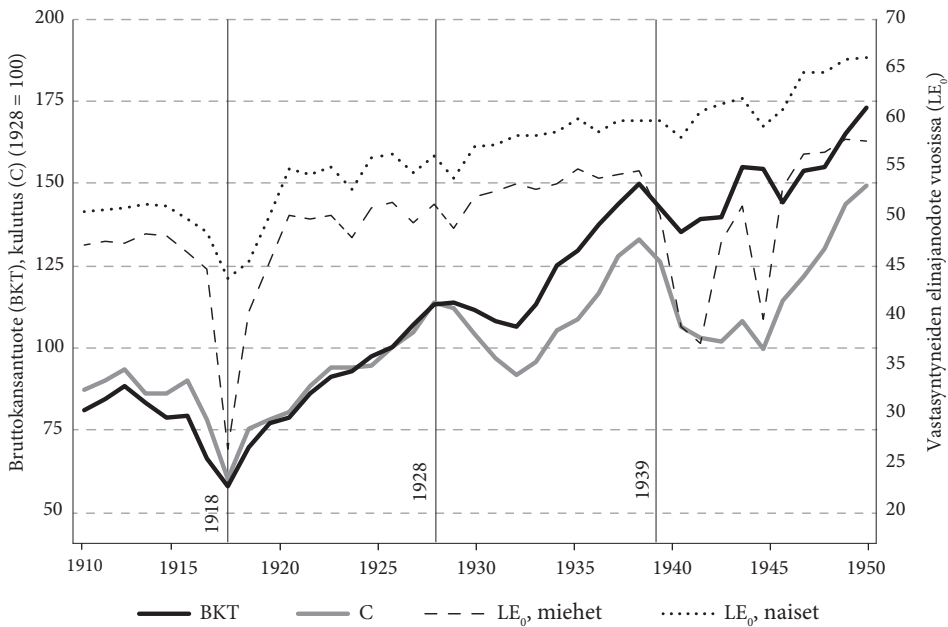
Perinteisestä talous- ja sosiaalishistoriallisesta näkökulmasta on tavattu ajatella, että erityisesti materiaaliset olosuhteet olivat ”rahvaalle” ensisijainen huoli ja valtiolliset kysymykset pitkälti eliitin murheita. Toki etenkin loppuvuodesta 1905 nähtiin joukkoliikehdintää ja arjen rutiinit murtuivat, mutta mitään taloudellista katastrofia ei koettu. Syntyneiden lasten sukupuolijakauma viittaa nimenomaan odottavien äitien laajamittaiseen keholliseen reagointiin yhteiskunnallisiin tapahtumiin. Keskeinen mekanismi sukupuolijakauman poikkeamalle odotusarvosta on erityisesti poikasikiöiden keskenmenojen lisääntyminen. Löydös on kiinnostava poliittisen osallistumisen, politiikan merkityksen ja politiikan arkisten vaikutusten kannalta.

Tulkinta voi vaikuttaa mielikuvitukselliselta, mutta sekä jotkut väestöhistorioitsijat³⁰ että jo aikalaiset, erityisesti alueellisia terveysoloja seuranneet valtion palkkaamat piirilääkärit, ovat olleet sitä mieltä, että vuosisadan alun epävakaat poliittiset olot heijastuivat myös ihmisten terveyteen. ”Terveystilasta vuonna 1905 puhuessani en voi olla mainitsematta niitä lukuisia hermoston häiriöiden ja mielenhäiriöidenkin kohtauksia, jotka ilmestyivät seurauksena maamme historiassa ikimuistettavan lakkoviihon tapahtumien aiheuttamasta mielenjännityksestä”, raportoi piirilääkäri Hj. Nordling Porista. Hänen kollegansa O. Granholm Nurmeksesta taas viittasi ”epidemian tapaiseen mielisairauteen”, jonka syitä arvuuteltaessa oli huomioitava ”nykyajan olot ja mielenpiteet hengellisestä ja ruumiillisesta elämästä [...] samoin kuin myöskin yleinen luottamuksen puute”.³¹ Poliittisten järkytysten terveysvaikutusten mahdolliseen ylijärjestykseen ja pitkäkestoisuuteen viittaavat sekä kansainväliset tutkimustulokset psykososiaalisen stressin vaikutuksista syntyneiden lasten sukupuolijakaumaan että edellä mainittu spekulatio, jonka mukaan 1980-luvun lopun ja 1990-luvun alun poliittiset myllerrykset Neuvostoliitossa heijastuivat Karjalan evakkojen sydän- ja verisuonitautikuolleisuuteen.

SOTA, KEHITYS JA LASTEN PITUUS

1900-luvun alkupuolen ”äärimmäisyyksien ajan” Suomessa erottuu kolme kriisiä yli muiden: toinen maailmansota, sisällissota sekä 1930-luvun lama. Valtiolliseen historiaan keskittyvässä julkisessa keskustelussa vuodet 1939–1945 ja 1918 saavat suurimman huomion, kun 1930-luku on ollut jo enemmän harrastuneisuutta vaativa aihe. Valistuneena arvauksena voi esittää, että kansalaisten tietoisuudessa toinen maailmansota, tarkemmin sanoen kolme ja puoli kuukautta kestänyt talvisota, on ollut etusijalla. Tarkasteltaessa eräitä perusindikaattoreita – bruttokansantuotetta, elinajanodotetta ja keskimääräistä elintasoa kuvaavaa yksityisen kulutuksen volyymi-indeksiä – kuva laajenee (kuvio 2.2).

Ensinnäkin vuosi 1918 oli kriiseistä selkeästi pahin mitattuna BKT:llä tai (aina kuluvan vuoden kuolleisuuden perusteella laskettavalla) elinajanodotteella. Koko väestön elinajanodote laski edellisvuoteen nähden noin

KUVIO 2.2. Bruttokansantuote (BKT) ja kulutus (C) henkeä kohti (reaali-indeksi) sekä vastasyntyneiden elinajanodote (LE₀) Suomessa 1910–1950.

LÄHDE: Tilastokeskus.

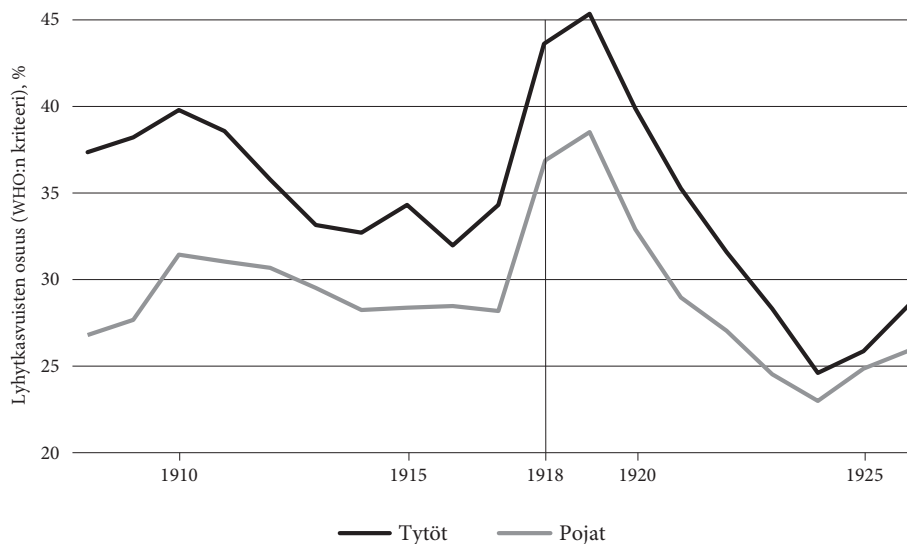
14 vuotta oltuaan luisussa jo ensimmäisen maailmansodan alkamisesta. Vuosina 1939–1941 elinajanodote laski yhteensä noin 12 vuodella, mutta huomionarvoista on se, että ajanjaksoon sisältyi niin talvisota kuin yleensä korkeat tappiot tuova hyökkäysvaihe jatkosodassa. Jotain sisällissodan ja sitä edeltäneen ja seuranneen kriisin kokonaisvaltaisuudesta kertoo myös se, että sukupuolittain tarkasteltuna miesten elinajanodote laski vuosien 1917 ja 1918 välillä yli 18 ja naistenkin lähes viisi vuotta. Vuosina 1939–1941 miesten kumulatiivinen tappio oli sekin runsaat 17 ja puoli vuotta, mutta naisten elinajanodote laski pelkästään vuonna 1940 ja silloinkin alle kaksi vuotta. Vastaava pudotus koettiin vielä vuonna 1944, kun taas muina sota-vuosina elinajanodote jopa kasvoi.

1930-luvun lamassa, jolloin BKT laski vähemmän kuin 1918 mutta lähes saman verran kuin sotavuosina, huomiota kiinnittää talouskasvun ja yksityisen kulutuksen indeksien irtoaminen toisistaan. Yksityinen kulutus laski suhteellisesti paljon voimakkaammin ja pidempään kuin koko kansantalouden arvonlisäys, ja se jäi pysyvästi jälkeen kasvusta toisin kuin 1920-luvulla. Suomessa tapahtui maailmanlaajuisen talous-kriisin yhteydessä merkittäviä rakennemuutoksia ja uudelleenjärjestelyjä eri toimialoilla sekä muun muassa ammattiyhdistysliikkeen lapualais-ten, linjariitojen ja poliisitoimien vauhdittama tilapäinen romahdus. Tämänkaltaiset tekijät vaikuttivat osaltaan kansantulon jakautumisen muuttumiseen palkansaajien kannalta epäedulliseen suuntaan koko kansantalouden tasolla, vaikka varsinaisten tuloerojen analyysi ei osoita-kaan kovin merkittäviä muutoksia. Niin sanottu funktionaalinen tulon-jako työn ja pääoman välillä kuitenkin muuttui pääoman hyväksi (ks. luku 5).³² Kuvioista 2.2 ilmenee myös, että yksityinen kulutus ei sotatalou-dessakaan kuulunut prioriteetteihin, vaikka voimavarojen kohdenta-mista pyrittiin mullistamaan tarveperustaiseksi myöntämällä suurempia elintarvikeannoksia raskasta työtä tekeville. Elintarvikesäännöstely alkoi vasta talvisodan jälkeen, ja se saavutti yhdessä hinta- ja palkkasääntelyn kanssa täyden laajuuden vuoteen 1942 mennessä.³³

Ajanjaksolta 1910–1932 on saatavilla helsinkiläisiä suomenkielisiä kansakoululaisia koskeva poikkeuksellisen laaja yksilötason aineisto, joka sisältää noin 17 500 lapsen pituustiedot näiden koko koulu-uran ajalta.³⁴ Sen avulla on mahdollista tarkastella tuon aikavälin kriisien jaksotusta ja syvyyttä laskemalla nykynäkökulmasta liian lyhytkasvuisten lasten osuuden muutoksia.³⁵ Kuviossa 2.3 tämä on tehty sukupuolittain.

Kuviosta ilmenee kiinnostavia seikkoja kriisien vakavuuden ja kehityksen jaksottamisen kannalta. Ensimmäinen maailmansota erottuu Suomen suuriruhtinaskunnan ”sivullisuudesta” huolimatta melko pitkänä pysähtyneisyyden kautena. Lyhytkasvuisten määrä ei lähtenyt nousuun, mutta se ei myöskään laskenut, kuten yleensä kasvavissa ja kehittyvissä talouksissa tapahtuisi. Itse asiassa stagnaatio näytti vallitsevalta olotilalta jo ennen sotavuosia. Nykykriteerein alamittaisten lasten osuus oli varsin suuri, noin kymmenkertainen tai enemmän suhteessa verrokkiväestöön. Lyhytkasvuisten tyttöjen osuus oli poikia suurempi. Vuoden 1918 sisällissota näkyi odotetusti korkeana piikkinä lyhytkasvuisten osuudessa. Ravitsemuksellisen ja terveydellisen shokin vaikutukset realisoituivat vasta vuoden 1919 mittauksissa. Huomiota herättävät kuitenkin myös muut seikat.

Antropometrinen aineisto mahdollistaa hyvinvoinnin sukupuolittaisen tarkastelun ja voi auttaa paljastamaan esimerkiksi sukupuolisyrjintää, joka liittyy kotitalouksien sisäiseen voimavarojen kohdentamiseen – ravinnon, huolenpidon ja työn jakamiseen jäsenten kesken. Aikaisempi

KUVIO 2.3. Lyhytkasvuisten osuus Helsingin kansakoululaisten keskuudessa sukupuolittain 1908–1926.

LÄHDE: Helsingin suomenkielisten kansakoululaisten terveyskortisto, antropometrinen tietokanta.

tutkimus kotitalouksien sisäisestä voimavarojen kohdentamisesta kotitalousbudjettiaineistoilla ei ole löytänyt merkkejä diskriminaatiosta koulutus- tai terveystilastoissa,³⁶ mutta pituustiedot Helsingistä muutamaa vuosikymmentä aikaisemmin herättävät kysymyksiä. Lyhytkasvuisia poikia näyttää olleen säännönmukaisesti enemmän kuin tyttöjä. Ero oli erityisen korostunut periodin alkupuolella, mutta se supistui selvästi 1920-luvulla. Osittain tämä saattaa liittyä siihen mittaustekniseen seikkaan, että tyttöjen aikaisemman kasvupyrähdyksen takia vertailu hyvinvoivaan verrokkiväestöön saa lyhytkasvuisuuden korostumaan ensin tyttöjen kohdalla sellaisissa ikäryhmissä, joissa verrokkiväestön kasvu kiihtyy. Tulokset ovat kuitenkin toistettavissa, kun aineisto rajataan vain 7–10-vuotiaisiin kansakoululaisiin.

Toisaalta, jos tarkastelu rajoitetaan 7–10-vuotiaisiin ja toteutetaan eri menetelmillä, voidaan myös havaita, että näissä ikäluokissa poikien kasvu häiriintyi vuoden 1918 kriisin myötä tyttöjä enemmän. Koska esimerkiksi konfliktiin osallistuminen tai sukupuoliutunut lapsityö olivat epätodennäköisiä selityksiä sukupuolierolle näin nuorissa ikäryhmissä, voi poikien voimakkaampi reagointi kriisiin heijastaa miessukupuolen yleistä terveydellistä haurautta (*male frailty*).³⁷

Huomiota herättävää on myös se, mitä helsinkiläisten lasten terveydelle tapahtui aineiston valossa 1920-luvulla. Alamittaisten lasten osuus laski todella voimakkaasti ja alitti nopeasti 1910-luvun alun tason. Tarkastelujakson lopulla kehityksessä taas on havaittavissa lievää hidastumista ja taantumaa.

Mikä voisi selittää tilanteen nopeaa kohenemistä? Kehitys seurasi ajallisesti isoja institutionaalisia ja poliittisia muutoksia. Suomi itsenäistyi, sosiaali- ja terveyspalvelujen kannalta tärkeä kunnallisdemokratia toteutui, julkisissa menoissa tapahtui porrasmainen hyppäys, uusi köyhäinhuoltolaki astui voimaan samoin kuin työsopimuslaki ja oppivelvollisuuslaki.³⁸ Järjestöt, kuten Kenraali Mannerheimin Lastensuojeluliitto (MLL), kehittivät terveydenhoitoa laadullisesti ennalta ehkäisevämpään suuntaan. Hyvinvointivaltiokehityksestä puhuminen olisi kuitenkin liioittelua; esimerkiksi köyhäinhuolto, joka tarjosi itseään elättämään kykenemättömille raha- ja luontoismuotoista avustusta, oli edelleen minimaalista, viimekätistä ja huonomaineista. Varsinkaan Helsingissä muutokset eivät luultavasti olleet kovin mullistavia, koska koulunkäyntiaste oli jo melko korkea, lapsiin kohdistuvaa sosiaalityötä tekevät järjestöt olivat vahvasti läsnä ja kunnalliset palvelut suhteellisen edistyksellisiä.

Sen sijaan taloudellinen kehitys oli ripeää, osittain talouspoliittisten päätösten ansiosta. Yksi näistä päätöksistä oli se, että Suomi ei Ruotsin tai Britannian tavoin yrittänyt palata väkisin kultakantaan vanhalla dollari-pariarvolla, vaan ”hyväksyi” sota-ajan inflaation. Vuosiin 1926–1928 asti BKT ja yksityinen kulutus kasvoivat selvästi nopeammin kuin ennen ensimmäistä maailmansotaa. Kaupunkitaloudelle ja työllisyydelle tärkeä rakennussektori vilkastui nopeasti.³⁹ Luultavasti markkinaehtoinen talouskasvu ja yleinen elintason nousu olivatkin tällä ajanjaksolla, ainakin sen alkuvaiheessa, merkittävä tuki myös lasten hyvinvoinnin kohenemiselle.

Aikalaistutkimukset ja uudempi sosiaalihistoria osoittavat, että 1930-luvun talouskriisi johti jälleen lasten kehollisen kehityksen pysähtymiseen Helsingissä ja Tampereella.⁴⁰ Vuosikymmenen loppu oli kuitenkin taas paitsi sosiaalisten uudistusten, joskin vaatimattomien sellaisten, myös voimakkaan talous- ja työllisyyskasvun aikaa. Toisen maailmansodan aattona erityisesti helsinkiläisten kansakoululaisten alamittaisuus olikin aikalais-tutkimuksissa julkaistujen lukujen valossa romahtanut karkeasti arvioi-den noin neljännekseen aikaisemmasta.⁴¹

1930-LUVUN LAMA, LAPSIRAJOITUS JA SYNTYMÄPAINO

”Suurta lamaa”, 1930-luvun maailmanlaajuista talouskriisiä, on tutkittu Suomessa suhteellisen monipuolisesti viime vuosikymmenien aikana. Uudempien tutkimustulosten mukaan lama oli raju kriisi etenkin kaupunkien työväestölle. Tämä näkemys eroaa perinteisestä tulkinnasta, joka on korostanut laman makrotaloudellista mietoutta isoihin teollisuusmai-hin verrattuna ja maatalouden puskuroivaa vaikutusta. Palkkojen, työl-lisyyden ja työttömyyden mittaaminen sekä köyhäinhoitoaineistojen tutkiminen BKT:n tarkastelun sijaan osoittavat, että rakennustöiden ja tehdasteollisuuden varassa eläneet urbaanit perheet Helsingissä ja Tam-pereella olivat akuuttien toimeentulovaikkeuksien kourissa.

Tampereella laman ”totaalihistoriaa” on tutkittu muun muassa kulu-tuksen, työttömyyden ja syntyvyyden näkökulmista.⁴² Erään kurkistus-ikkunan lamaan tarjoaa Tampereen synnytyssairaaloista kerätty harvinaisen kattava aineisto, jossa on lähes jokaisen kaupungissa aika-välillä 1921–1945 syntyneen lapsen perustiedot, kuten syntymäpaino,

sukupuoli, raskauden kesto ja järjestysluku sekä äidin ikä ja asuinpaikka. Keskeisin näistä on syntymäpaino.

Kriisien aikana syntyneet lapset ovat aina olleet monin tavoin valikoitunutta joukkoa. Ensin elämä on täytynyt enemmän tai vähemmän päätösperäisesti laittaa alulle epävakaisissa oloissa, joissa lapsilukua on saatettu tarkoituksellisesti rajoittaa. Sikiöiden sukupuolijakaumaan puolestaan vaikuttavat muun muassa vanhempien ikä ja seksuaalinen aktiivisuus. Raskaudesta on täytynyt selvitä ilman keskenmenoa tai tarkoituksellista raskauden keskeytystä. Raskauden viimeisellä kolmanneksella erityisesti poikien keskenmenon riski kasvaa vaikeissa oloissa, ja *male frailty* -ilmiön mukaisesti poikien elämä on riskialttiimpaa jo kohdussa.⁴³ Tämä vaikuttaa lopulta syntyvien lasten sukupuolijakaumaan. Sukupuoli taas vaikuttaa syntymäpainoon, koska raskaudenaikainen kasvu eroaa biologisen sukupuolen mukaan.

Tarkastelemalla 1930-luvun lamaa Tampereella tämän dynamiikan kautta syntyy uudenlaista tietoa kriisin vaikutuksista ihmisten elämään ja terveyteen sekä lyhyellä että pitkällä aikavälillä. Syntyvyys reagoi Tampereella voimakkaasti talouskriisiin, ja se väheni enemmän kuin Helsingissä tai muissa kaupungeissa. Yksityisen rakennustoiminnan työllistävä vaikutus laski vuoteen 1932 mennessä 20 prosenttiin lamaa edeltäneestä ajasta, metalliteollisuuden työllisyys 67 prosenttiin ja naisvaltaisen tekstiiliteollisuuden 79 prosenttiin. Työttömyys iski pahemmin miehiin kuin naisiin. Miesten työttömyyteen reagoitiin pienipalkkaisilla ja lyhytaikaisilla valtion ja kaupungin järjestämällä työttömyystöillä, joilla paikattiin avoimen työttömyyden ja vastikkeellisen köyhäinhoidon aiheuttamaa ahdinkoa.

Kun tarkastellaan työllisyyden indeksiä ja virallisesti työttömäksi hyväksyttyjen määriä, huomataan, että työttömyys oli kaupungissa paljon laajempaa kuin viralliset luvut antoivat ymmärtää. Virallisen työttömyyden ulkopuolelle näyttivät jääneen erityisesti juuri ennen lamaa työmarkkinoille tulleet nuoret miehet ja naiset, jotka olivat usein ammattitaidottomuuden ja työkokemuksen puutteen vuoksi ensimmäisten irtisanottavien joukossa. Virallisen työttömyyden hoidon ulkopuolelle jääneet nuoret miehet tekivät erilaisia lyhytaikaisia töitä ja toimivat laman alkuvaiheissa kieltolakirikollisuuden työvoimareservinä. Osa nuorista naisista turvautui prostituutioon.⁴⁴

Perhesuunnitteluun ja taloustilanteeseen vaikutti myös palkkojen lasku. Kommunistien ja sosialistien johtama ammattiyhdistysliike (SAJ) lakkautettiin 1929–1930, eikä työnantajille ollut minkäänlaista vastavoimaa neuvottelemassa alakohtaisista työehdoista. Vaikka monilla aloilla

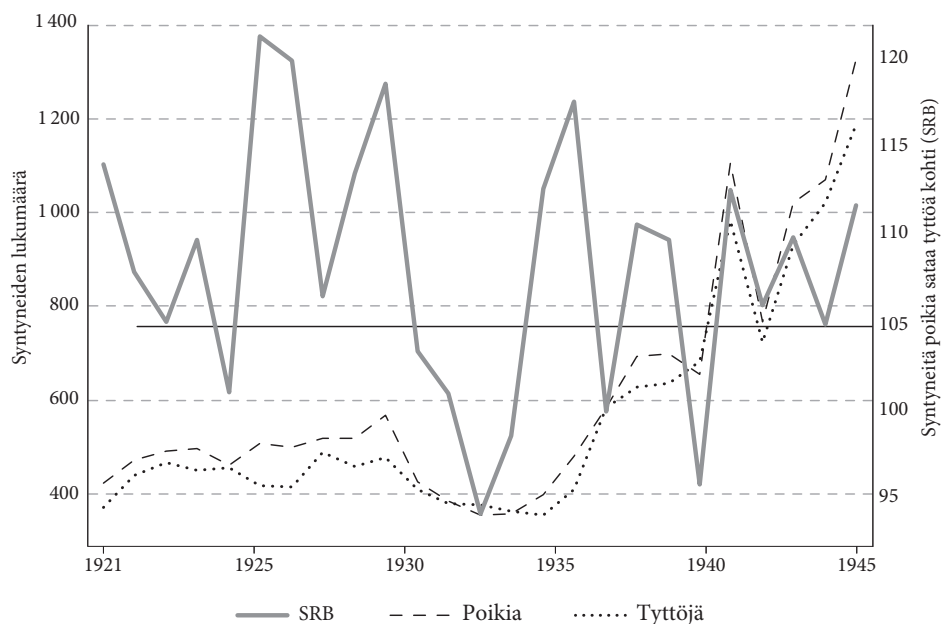
nimellispalkat alenivat hieman vähemmän kuin hinnat, laman aiheuttama kysynnän supistuminen kutisti työviikon pituuden useissa tehtaissa kolmeen tai neljään päivään vuosien 1930–1934 ajaksi, minkä seurauksena reaaliensiot laskivat. Nimellispalkkojen korotukset alkoivat näkyä palkkapsusseissa vasta 1936–1939 ammattiyhdistysliikkeen (SAK) voimistuessa ja suhdanteen parantuessa.

Työnantajat ehättivät nostamaan palkkoja saatuaan tietoa työntekijöiden joukkoliikehdintäsuunnitelmista. Tilanne, jossa työnantajien järjestöt pyrkivät palkkoja nostamalla välttämään neuvotteluyhteyden muodostumista ja sitovien työehtosopimusten syntymistä, toistui useita kertoja vuosikymmenen lopulla. Samalla työnantajat kykenivät ehkäisemään isompien lakkojen syntymisen. Bruttokansantuote nousi huomattavasti nopeammin kuin teollisuuden palkat. Eriarvoistuminen näkyi Tampereella voimakkaasti segregoituneiden kaupunginosien erilaisessa tulokehityksessä. Työläiskaupunginosien asukkaiden tulot laskivat rajusti vuosikymmenen alkupuolella, ja senkin jälkeen ne nousivat vain hitaasti. Sama kehitys näkyi myös kaupungin vähittäiskauppaa dominoineiden ja kaupunkilaiset kahteen kulutusleiriin jakaneiden osuusliikkeiden – työväestön Voiman ja keskiluokan Tuotannon – myynnin kehityksessä.⁴⁵

Taloustilanne esti tai hidasti nuorilla työläisillä perheen perustamista, ja varsinkin ensisynnytysten määrä kaupungissa väheni. Kun tarkastellaan synnytyksiä lapsen isän ammatin mukaan, huomataan, että synnytykset vähenivät yleisesti työväenluokkaisissa perheissä, erityisesti sellaisten ammattityöntekijöiden keskuudessa, joiden elintaso laski lamassa eniten. Sen sijaan talvityöttömyydestä hyvinäkin aikoina kärsineiden, heikosti palkattujen ammattitaidottomien sekatyömiesten perhesuunnitteluun lama ei näytä vaikuttaneen yhtä voimakkaasti. Keskiluokkaisissa ja sitä ylemmissä ammateissa toimivien lapsilukuun lamalla oli paljon pienempi vaikutus.⁴⁶

Tarkasteltaessa sairaala-aineiston avulla syntyneiden lasten määriä ja sukupuolijakaumaa käy lisäksi ilmi, että lamavuosina poikien osuus laski kriisiajoille tyypillisellä tavalla. Vuonna 1933 tyttöjä syntyi jopa poikia enemmän. Tämä viittaa poikien keskenmenojen yleistymiseen laman seurauksena. Näin tapahtunut esikarsinta on tärkeä tausta syntymäpainojen kehityksen tulkitsemiselle.

Syntymäpainojen muutosten tarkastelussa on tapana vakioda useita tekijöitä vertailukelpoisuuden saavuttamiseksi: vauvan sukupuoli, äidin

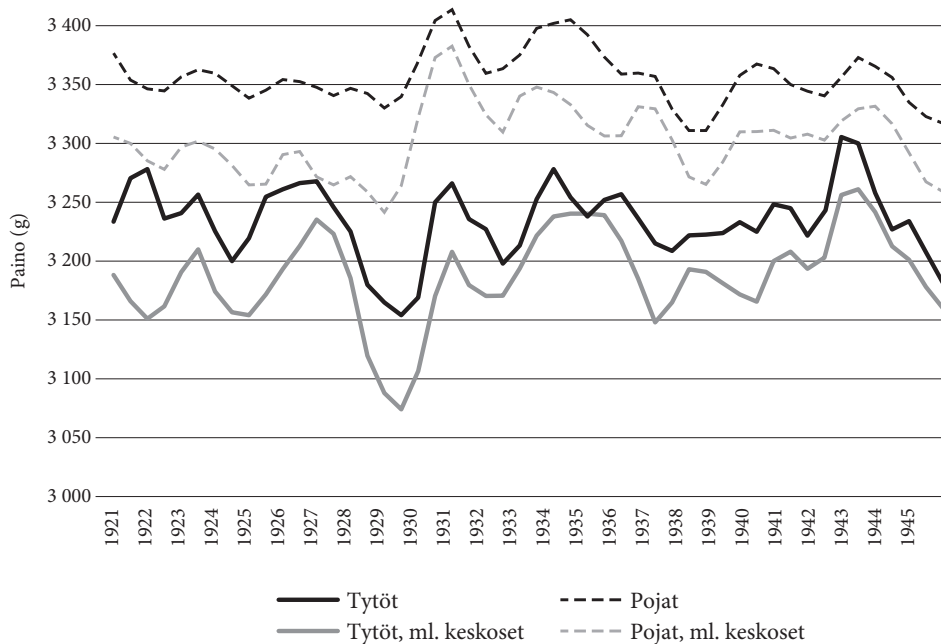
KUVIO 2.4. Tampereen synnytyssairaalassa syntyneiden poikien ja tyttöjen määrä sekä syntyneiden sukupuolijakauma (SRB) 1921–1945.

LÄHDE: Tampereen syntymäaineisto.

ikä ja synnyttäneisyys (monesko lapsi kyseessä) sekä raskauden kesto. Jos ympäristötekijät kuitenkin vaikuttavat myös keskenmenoihin, analyysin rajaaminen täysiaikaisiin synnytyksiin saattaa hävittää tietoa kriisien vaikutuksista äitien ja sikiöiden terveyteen. Tampereella kriisit vaikuttivat myös raskauksien keston ja keskosuuteen. Kun nykykriteerin mukaisia keskosia, eli ennen 37. raskausviikkoa syntyneitä, oli aineistossa keskimäärin kahdeksan prosenttia, nousi osuus noin 11 prosenttiin kahtena kriisivuonna 1929 ja 1940 pysyen muuten vakaana. Syntymäpainoja voi tutkia sekä rajoittamalla tarkastelu ei-keskosiin että keskoset sisällyttäen. Analyysin tulee kuitenkin kohdistua elävänä ja yksittäin syntyneisiin vauvoihin, joilla on ollut selkeästi määritelty biologinen sukupuoli (noin 85 % tapauksista), koska sekä kaksosuus että sukupuoli vaikuttavat merkittävästi syntymäpainoon. Synnyttäneisyyden vaikutus painoon on niin suuri, että sen vaihdellessa vuodesta toiseen on syytä rajata tarkastelu vain esikoisiin, joita oli kaiken kaikkiaan noin puolet syntyneistä.

Kuvio 2.5 esittää esikoisten syntymäpainojen kehityksen sukupuolittain aikavälillä 1921–1945. Siinä on eritelty sekä normaaliaikaiset (raskauden kesto yli 258 ja alle 295 päivää) synnytykset, jotka on kirjattu onnistuneiksi (yhteensä 11 588 synnytystä, noin kolmannes kaikista tapauksista), että kaikki synnytykset ilman rajausta raskauden keston tai synnytyksen tuloksen perusteella.

1930-luvun lamavuodet erottuvat kuviossa melko selvästi. Kiinnostavia puolia ovat sukupuolittaiset erot ja muutosten tarkka ajoitus. Vuosien 1929–1930 aikana näkyvä notkahdus on selvästi voimakkaampi tyttöjen kuin poikien kohdalla. Tämä voi johtua poikien karsiutumisesta jo ennen syntymää. Kun tarkasteluun sisällytetään myös ennenaikaiset synnytykset, joista lapsi ei välttämättä edes selvinnyt hengissä, alkaa syntymäpainojen aleneminen 1920-luvun loppuvuosina näkyä selvemmin myös poikien kohdalla. Pojat saattoivat todella elää vaarallisemmin myös kohdussa.

KUVIO 2.5. Esikoisten syntymäpainot sukupuolittain Tampereella 1921–1945.

Kuvio on piirretty paikallisena funktiona (*local polynomial*) synnytyspäivästä.

LÄHDE: Tampereen syntymäaineisto.

Aallonpohjan 1929–1930 jälkeen painot kääntyivät hieman yllättäen selkeään nousuun, joskin pahimman työttömyyden kaudella 1932–1933 tapahtui taas notkahdus. Tämä kehitys selittyy todennäköisesti valikoitumisella – sillä edellä käsitellyllä seikalla, että merkittävä osa työväestöstä lopetti lasten hankinnan. Toisaalta syntyneiden lasten sukupuolijakautuman selkeä muutos lamavuosien aikana viittaa siihen, että valikoitumisesta huolimatta kriisi vaikutti edelleen äitien ja sikiöiden terveyteen, joko aineellisen tai henkisen stressin kautta.

Laskua syntymäpainoissa oli, mutta miten merkittävää se oli? Ei ole itsestään selvää, että havaitut tilastolliset yhteydet tai muutokset olivat syntyneiden lasten terveyden kannalta tärkeitä. Nykyisen riskirajana pidetyn alipainoisuuden kriteerin, 2 500 grammaa, alitti Tampereella vuosina 1921–1945 suhteellisen harva vauva. Alipainoisten osuus koko aineistossa oli alle 4 prosenttia ja ensisynnyttäjillä 4,5 prosenttia, ja se pysyi tarkastelujaksolla alle 5 prosentin lukuun ottamatta vuotta 1940. Osuus on huomattavasti pienempi kuin monilla nykyisillä kehittyvillä mailla, jopa pienempi kuin useilla nykyisillä Euroopan mailla.⁴⁷

Keskimääräiset muutokset syntymäpainoissa näyttivät jääneen alle 100 gramman, joskin tyttövauvojen kohdalla se oli hieman suurempi, mikäli täysiaikaisuuden kriteeristä luovutaan. Regressioanalyysissä, joissa vakioidaan kaikki olennaiset mitattavissa olevat tekijät, vuosi 1929 saa tilastollisesti merkitseviä negatiivisia kertoimia. Ne kuitenkin ilmaisevat vain 50–70 gramman painon laskua, kun tutkimuksissa merkityksellisen vaihtelun rajana on pidetty 200:aa grammaa. Alimman kymmenyksen painot reagoivat toki enemmän kuin ylimmän kymmenyksen.

Ei edes ole täysin selvää, missä määrin syntymäpainojen laskukaudet heijastavat juuri huonoja aikoja. Korkean työllisyyden vuosina avoittuvuus kasvoi ja monien suhdanteille alttiiden työläisammattiryhmien perheissä syntyvyys nousi. On mahdollista, että synnyttäjien kasvava valikoituminen heikommassa sosioekonomisessa asemassa olevista ryhmistä saattoi painaa keskimääräistä syntymäpainoa alaspäin. Tarkkaan katsoen syntymäpainojen lasku alkoi ennen lamaa, selvästi jo noin vuoden 1928 puolivälissä, jolloin ainakin raskauden ensimmäinen kolmannes ajoitui vielä varsin vahvaan noususuhdanteeseen. Myös 1930-luvun lopulla, hyvän työllisyystilanteen aikana, syntymäpainot näyttivät laskevan hieman turhan aikaisin, jotta asiaa voisi selittää talvisodalla.

Toisaalta painojen laskuun juuri kriisin kynnyksellä voi olla hyviä syitä: perhesuunnittelua ei vielä ollut ehditty sopeuttaa iskevään kriisiin, joka näin pääsi jättämään jälkensä syntyviin lapsiin. Perinteisen perhemallin oloissa lisääntymiseen voi vaikuttaa myös kriisiä välittömästi edeltänyt avioituvuus. Tuoreessa avioliitossa ei ehkä lykätty lapsen hankkimista, vaikka olot olisivatkin huonontuneet. Talouskriisin aikana työläisnuoret kuitenkin lykkäsivät naimisiinmenoa, ja nekin, jotka tahattoman raskauden seurauksena ”joutuivat” avioitumaan, usein viivästyttivät toisen lapsen hankkimista pitkälle 1930-luvun nousukauteen.

Alustavat tulokset eivät siis tarjoa kovin selkeää tai dramaattista näyttöä kriisin aiheuttamasta vaarallisesta syntymäpainojen laskusta. Joka tapauksessa uudemman tutkimuksen mukaan kriisien pitkän aikavälin terveysvaikutukset eivät aina näkyneet syntymäpainoissa. Lievemmätkin keholliset vaikutukset saattoivat liittyä toisiin, merkittävämpiin muutoksiin, ja niiden huomioiminen on sikäli perusteltua.

Kaikkineen voidaan kuitenkin todeta, että ennen kaikkea omaehtoinen syntyvyyden säännöstely ratkaisi sen, missä määrin kriisi vaikutti syntyviin lapsiin arpeuttavasti. Lukujen valossa on ilmeistä, että Tampereella suuri osa ”laman lapsista” yksinkertaisesti jäi syntymättä. Tämä ei ollut mikään itsestäänselvyys, vaan edellytti historiallisia olosuhteita, joissa syntyvyyden rajoittaminen oli ylipäättään mahdollista. Avioituvuus seurasi vahvasti suhdanteita, mutta lisääntymistä ehkäistiin myös avioliitoissa. Asiasta käytiin polemiikkia, ja kaupungin uskonnolliset piirit syyttivät – täysin aiheellisesti – työväenliikettä lapsiluvun rajoittamista koskevan keskustelun ja tietouden levittämisestä.⁴⁸ Uusia ehkäisymenetelmiä tärkeämpää oli juuri vanhojen hegemonioiden ja normien murtuminen ja ymmärrys mahdollisuudesta ottaa asiat omiin käsiin. Tampereella myös äideille valinneissa oloissa katastrofaalinen avioliiton ulkopuolinen syntyvyys laski selvästi laman aikana. Sellaisessa yhteiskunnassa, jossa nuorena avioituminen ja rajoittamaton lisääntyminen olisivat olleet käytännössä pakollisia toimintamalleja, olisi kriisi todennäköisesti vaikuttanut paljon vakavammin väestön välittömään ja tulevaan hyvinvointiin.

KOULUTUSLEIKKAUKSET

Tulojen ja terveyden ohella YK:n inhimillisen kehityksen indeksin (HDI) kolmas pilari on koulutus, joka luo ihmisille paremmat edellytykset toteuttaa omaa potentiaaliaan. Taloushistoriassa ja -tieteessä koulutusjärjestelmän merkitys ”inhimillisen pääoman” keskeisenä tuottajana ja talouskasvun mahdollistajana on nähty suurena. Samoin suomalaisten historiallisessa itseymmärryksessä ja julkisessa kehityskertomuksessa koulutuksen rooli on korostunut. Sen kohtelu kriisiaikoina on viime vuosikymmeninä ollut merkittävä kysymys.

Koulunkäyntiä kuvaavien mittarien valossa Suomi ei vielä 1900-luvun alussa ollut kouluttamassa itseään maailman huipulle. Aikuisväestön kouluvuosien määrällä mitattuna Suomi oli jäljessä myös useita Länsi-Euroopan ”periferioiden” maita, kuten Tšekkoslovakiaa, Unkaria ja Irlantia,⁴⁹ ja sama koski koulunkäyntiasteita. Alueellinen eriarvoisuus koulutuksen tarjonnassa ja laadussa oli suurta, ja 1930-luvun talouskriisi johti koulutuksellisen eriarvoisuuden lisääntymiseen sekä koulutustarjonnan supistamiseen erityisesti maalaiskunnissa.

Oppivelvollisuuslain astuessa Suomessa voimaan vuonna 1921, yhtenä viimeisistä maista Euroopassa, valtaosa kaupunkilaislapsista kävi jo koulua, mutta maaseudulla laajat alueet olivat edelleen ilman kouluja.⁵⁰ Laki ei tehnyt kaikista lapsista heti oppivelvollisia, sillä siitä saattoi saada vapautuksen paitsi terveydellisistä syistä myös koulumatkan pituuden vuoksi. Oppivelvollisuuslaki velvoittikin samalla kunnat perustamaan riittävästi kansakouluja ja opettajanvirkoja lapsikansalaisten tarpeisiin. Kaupunkikunnissa lainmukainen oppivelvollisuus tuli toimeenpanna viiden vuoden kuluessa lain voimaan astumisesta, mutta maalaiskunnat saivat 16 vuotta aikaa kansakoulujen perustamiseen. Lain toimeenpano oli hidasta, ja kansallisella tasolla oppivelvollisuuden voidaan katsoa toteutuneen vasta toisen maailmansodan jälkeen.⁵¹

Koulutuksen kustannukset valtiolle ja kunnille olivat keskeinen kiistakysymys itsenäisen Suomen alkutaipaleella. Kunnat vastasivat kansakoulujen perustamisesta ja ylläpidosta, mutta oppivelvollisuuskoulun kuluihin myönnettävä valtionapu tarjosi valtiolle mahdollisuuden vaikuttaa julkisen koulutuksen kehitykseen.⁵² 1930-luvun lamavuosien aikaan oppivelvollisuuden toimeenpano maaseudulla oli vielä pahasti kesken, ja pulavuodet heikensivät koulutuksen tarjontaa entisestään.

Pulavuosina valtio ohjasi kuntia säästäväisyyteen, ja myös kansakoulutoimen menoja pyrittiin pienentämään. Joulukuussa 1931 päivitetty kansakoulujen kustannuslaki painotti tarkkaa taloudenpitoa:

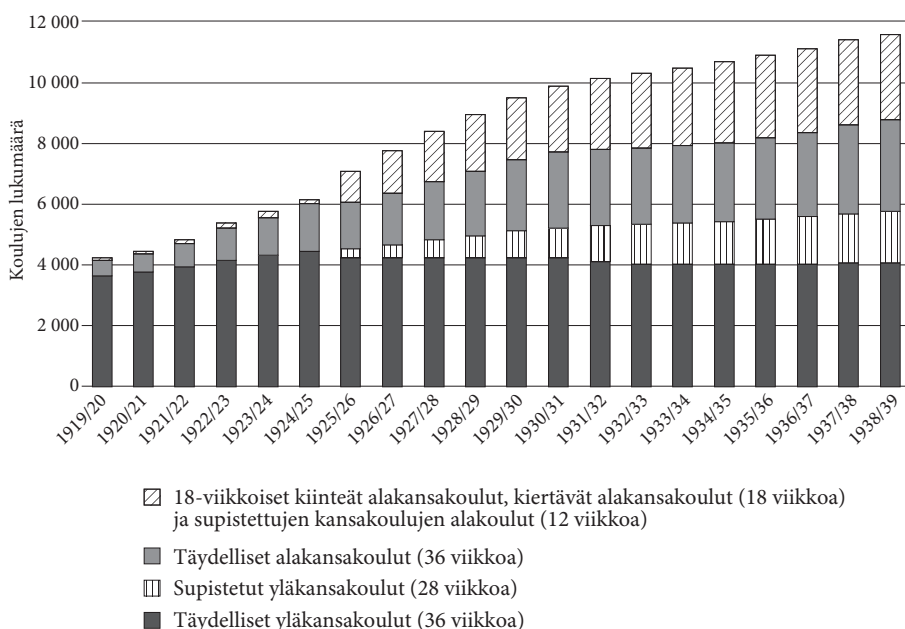
Jos kunnalle koulutoimensa hoitamisessa on taitamattomuudesta, tuhlaavaisuudesta, taikka muista niihin verrattavista syistä aiheutunut suuremmat menot, kuin on katsottava kohtuulliseksi, älköön näistä tarpeettomista kustannuksista valtionapua maksettako.⁵³

Päivitetty kustannuslaki myös eväsi aiemmin turvaton oikeuden ilmaisiin oppikirjoihin ja koulutarpeisiin muilta kuin kaikkein köyhimmiltä oppilailta.⁵⁴ Samana vuonna säädetty laki maalaiskunnille vuosina 1932–1934 myönnettävistä kansakoulurakennusten valtionavuista ja kuoletuslainoista puolestaan määrätti, että valtionapua maksetaan kyseisinä vuosina vain, mikäli rakennustoimi nähtiin välttämättömäksi ja oppivelvollisuuden toteuttamiselle tarpeelliseksi.⁵⁵

Yhtenä ratkaisuna taloushuoliin nähtiin täydellisten kansakoulujen muuttaminen supistetuiksi. Supistettu koulumuoto oli herättänyt kiivasta keskustelua jo oppivelvollisuuslakia säädettäessä. Sosiaalidemokraatit pelkäsivät supistettujen koulujen perustamisen johtavan alueelliseen eriarvoisuuteen, mutta etenkin maalaisliittolaiset pitivät niitä varteenotettavana vaihtoehtona pienille ja harvaan asutuille kunnille, joiden taloudelliset voimavarat olivat niukat.⁵⁶ Supistettu koulu säästi koululaitoksen kustannuksia, sillä yksi opettaja vastasi sekä kaksivuotisen ala- että nelivuotisen yläkansakoulun opetuksesta toisin kuin täydellisessä kansakoulussa, jossa molemmille oli omat opettajansa. Koska opettajan aika jakautui useamman luokka-asteen opetukseen, oppilaiden kouluvuosi jäi lyhyemmäksi kuin täydellisissä kansakouluissa. Supistetussa koulussa alakoulun opetusta järjestettiin syksyllä ja touko-kesäkuussa yhteensä 12 viikon ajan ja yläkansakoulu toimi muuna aikana yhteensä 28 viikon ajan vuodessa. Oppimistulokset jäivät supistetuissa kouluissa täydellistä, 36-viikkoista kansakoulua heikommiksi, eikä näistä kouluista valmistuvilla oppilailla ollut riittäviä valmiuksia oppikouluun siirtymiseen.⁵⁷

Keväällä 1931 Kouluhallitus ohjeisti kuntia tekemään kaiken voitavissa olevan valtion ja kuntien menojen supistamiseksi. Vähäoppilaiset täydelliset kansakoulut tuli muuttaa supistetuiksi lukuvuoden 1931–1932 alusta ja muista kuin aivan välttämättömistä koulujen rakennus- ja korjaustöistä oli luovuttava. Mikäli kunnat jättivät ohjeet huomiotta, voitiin ”asiattomista

kustannuksista” suoritettavaa valtionapua leikata tai lakkauttaa se kokonaan.⁵⁸ Oppivelvollisuuslain mukaan supistettu koulu voitiin perustaa koulupiiriin, jossa oli alle 30 yläkansakoulua käyvää lasta. Keväällä 1931 hallitus kuitenkin esitti rajan korottamista 40 lapseen.⁵⁹ Sivistysvaliokunnan mietinnön mukaan esitys tarkoittaisi kansakoulujärjestelmän täydellistä suunnanmuutosta, koska supistettu koulumuoto todennäköisesti nousisi vallitsevaksi koulutyyppiä maaseudulla ja erityisesti sen syrjäisissä ja köyhissä osissa.⁶⁰ Lakimuutos ei kuitenkaan astunut voimaan, sillä eduskunta jätti sen lepäämään yli seuraavien vaalien ja hylkäsi sen vuoden 1933 käsittelyssä.⁶¹ Vaikka lakia ei lamavuosina muutettu suosimaan supistettuja kouluja, edesauttoi kouluhallituksen jo keväällä 1931 lähettämä kehoitus supistettujen koulujen määrän kasvuun erityisesti lukuvuonna 1931–1932. Toki myös kuntien heikko taloustilanne varmasti osaltaan vaikutti supistetun koulumuodon suosion kasvuun.⁶²

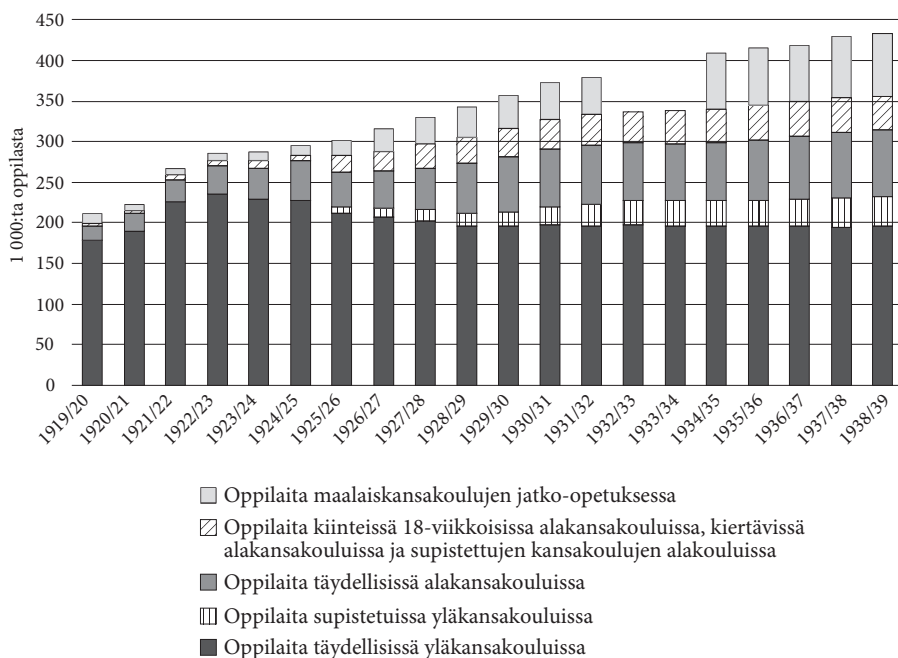
KUVIO 2.6. Maalaiskuntien ylä- ja alakansakoulut lukuvuosina 1919/1920–1938/1939.⁶³

LÄHDE: SVT X Kansanopetustilasto.

Kuviosta 2.6 on nähtävissä, että supistettujen yläkansakoulujen määrä kasvoi 1930-luvulle tultaessa täydellisten yläkansakoulujen määrän hienoisesti laskiessa. Vaikka 1930-luvun lamavuodet eivät näy selkeänä koulujen lukumäärän vähentymisenä, ne hidastivat kouluverkoston kehitystä maaseudulla ja lisäsivät heikompileaatuisten supistettujen koulujen osuutta. Talvisodan kynnyksellä täydellisiä yläkansakouluja oli maaseudulla vain hieman enemmän kuin lähes 20 vuotta aiemmin oppivelvollisuuslain astuessa voimaan. Eriarvoisuutta lisäsi se, että supistetut koulut yleistyivät 1930-luvulla etenkin köyhillä syrjäseuduilla.⁶⁴ Kuviosta 2.6 käy ilmi myös maaseudun kunnallisten alakansakoulujen määrän kasvu 1920- ja 1930-luvuilla, jolloin ne korvasivat alkuopetuksesta aiemmin vastanneet kirkolliset lastenkoulut. Suuri osa maaseudun uusista alakansakouluista ei kuitenkaan ollut täydellisiä 36-viikkoisia, vaan 18-viikkoisia tai supistettujen kansakoulujen alakouluja, joissa opetusta tarjottiin vain 12 viikkoa vuodessa ja jotka muistuttivat vanhaa kirkollista lastenkoulua.⁶⁵

Ala- ja yläkansakoulujen oppilasmäärien kehitys mukaili koulujen tarjontaa (kuvio 2.7). Oppilasmäärä kasvoi ainoastaan alakansakouluissa ja supistetuissa yläkansakouluissa. Kaikkein selvimmin 1930-luvun laman vaikutukset näkyvät jatko-opetuksen lähes täydellisessä tyrehtymisessä. Oppivelvollisuuslain mukaan maalaiskansakouluissa oli annettava käytännölliseen elämään valmistavaa jatko-opetusta vuosittain vähintään neljä tuntia viikossa 25 viikon aikana. Oppivelvollisen lapsen puolestaan tuli osallistua jatko-opetukseen kahden vuoden ajan, mikäli hän ei jatkanut opintojaan muulla tavoin kuuden kansakouluvuoden jälkeen.⁶⁶ Jatkooppilaiden lukumäärä maaseudulla olikin kasvanut nopeasti 1920-luvun aikana, ja vuosikymmenen lopulla runsas puolet kansakoulunsa päättäneistä nuorista kävi jatkoluokilla.⁶⁷

Lamavuosina maaseudun jatko-opetuksen katsottiin kuitenkin rasittavan liiaksi valtion taloutta, joten vuosina 1932 ja 1933 maalaiskunnat vapautettiin velvollisuudesta järjestää jatko-opetusta, eikä valtio ottanut kyseisinä vuosina lainkaan osaa maalaiskuntien jatko-opetuksen kustannuksiin.⁶⁸ Maaseudun jatko-opetus keskeytyi kahden vuoden ajaksi lähes kokonaan, ja syyslukukaudella 1932 jatko-opetusta annettiin vain 71:ssä maaseudun yläkansakoulussa, kun vuotta aiemmin opetusta oli annettu 3 247 maalaiskansakoulussa.⁶⁹ Opetuksen keskeyttämistä vastustaneet sosiaalidemokraatit pitivät sitä epäoikeudenmukaisena maaseudun

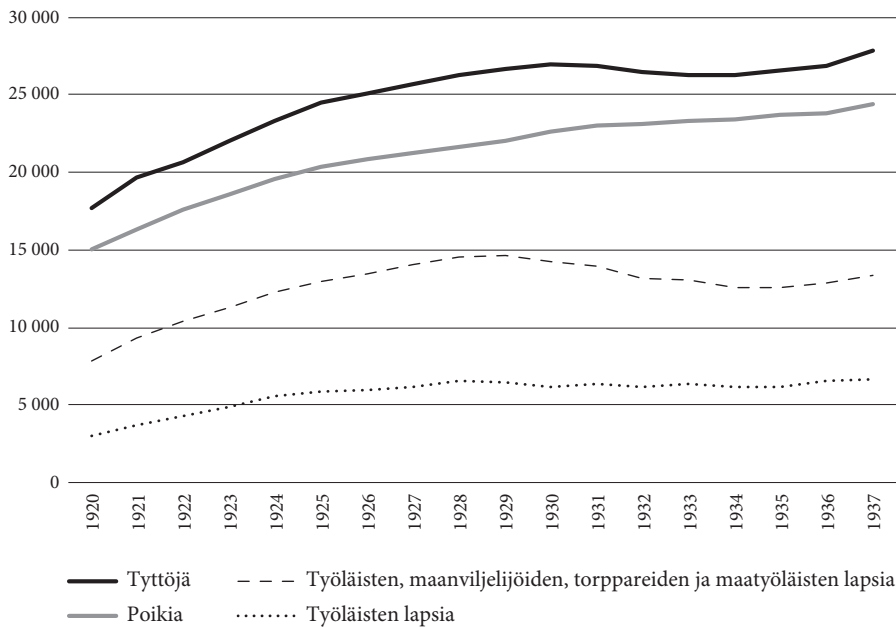

KUVIO 2.7. Oppilaita maalaiskuntien ala- ja yläkansakouluissa lukuvuosina 1919/1920—1938/1939.

LÄHDE: SVT X Kansanopetustilasto.

nuorisoa kohtaan, kun yksi oppilaspolvi jäi vaille tätä jo säännöksi muodostunutta koulutusta.⁷⁰

Koulutuksen tarjonnan kasvu tyrehtyi myös oppikouluissa. Nämä olivat vanhastaan olleet kapeaa eliittiä kouluttaneita, huomattavasti kansakouluja paremmin resursoituja valtiollisia oppilaitoksia. Vielä 1920-luvulla oli koettu pienimuotoinen buumi, jonka aikana erityisesti maaseudulle rakennettiin yksityisiä yhteiskouluja, ja näin oppikouluverkko laajeni nopeasti kaupunkien vanhojen, sukupuolittain eriytettyjen valtionkoulujen ulkopuolelle. Kun vuosina 1920–1927 valtion oppikoulujen määrä nousi 64 koulusta 75:een ja yksityisten koulujen sadasta 140:een, 1930-luvulla koko oppikoulukantaan lisättiin vain 14 valtionkoulua. Samaan aikaan myös oppilasmäärien kasvu seisahtui, ja erityisesti tyttöjen ja työläistäustaisten oppilaiden osuudessa tapahtui notkahdus, vaikka vuodesta

KUVIO 2.8. Tyttö- ja poikaoppilaiden kokonaismäärät sekä eri työläis- ja maatalousväestötaustaisten oppilaiden määrät kaikissa Suomen oppikouluissa 1920–1937. Muita ryhmiä olivat virkamiehet sekä pien- ja suurliikemiehet.

LÄHDE: Saaritsa & Kaihovaara 2016, 90.

1910–1911 alkaen vallinnut tyttöenemmistö oppikouluissa säilyi (kuvio 2.8). Naisten osuus teollisuuden työvoimasta taas kasvoi.⁷¹ Tiedon ja osaamisen Suomea saatiin odottaa toisen maailmansodan tuolle puolen, eikä koulutusta nähty tienä ulos lamasta; monet aikalaisasiantuntijat sen sijaan uskoivat, että Suomen näköpiirissä oleva tulevaisuus oli maataloudessa.

HYVINVOINTI JA SODANKÄYNTI 1939–1945

Suomalaisen niin sanotun julkisen historian suosikkiaihe toinen maailmansota oli hyvinvointivaikutuksiltaan monitahoinen. Taistelut merkitsivät niihin osallistuneille kuoleman, vammautumisen, haavoittumisen tai henkisen hajoamisen riskiä ja muuttivat kokonaisten sukupolvien sosialisatiota ja olemisen tapaa.⁷² Siviiliväestö kärsi toimeentulon ehtojen

kiristymisestä, pommituksista ja elintarvikepulista, ja useat laajamittaiset alueelliset evakuoinnit aiheuttivat pahimpia siviiliväestön terveys- ja kuoleisuuskriiseistä sodan aikana.

Kuten suomalainen ja kansainvälinen hyvinvointipolitiikan ja sota-aikojen välisiä historiallisia yhteyksiä tutkiva *warfare and welfare* -kirjallisuus on osoittanut, samaan aikaan yhteiskuntatalous kuitenkin mullistui tavoilla, jotka eivät olleet keskivertokansalaisille pelkästään vahingollisia. Arkikokemusta eräänlaisen sotilaallis-isänmaallisen hyvinvointivaltion ja voimakkaan sääntelyn oloissa elämisestä on kansainvälisessä tutkimuskirjallisuudessa nimitetty ”sotasosialismiksi”, vaikka Suomessa toki johtavat tahot yrittivätkin navigoida tarkkaan kapitalistisella kurssilla suunnitelmatalouden karikoissa.⁷³ Julkisen vallan ja sitä tosiasiallisesti palvelevien järjestöjen läsnäolo sekä kaikinainen tuki ja sääntely ihmisten arjessa kasvoivat kuitenkin ennennäkemättömällä tavalla.

Vuoden 1940 syksyyn mennessä jo suhteellisen kattavaksi kehittynyt elintarvikesäännöstely pyrkiin poikkeuksellisesti takaamaan tuotettavaa työtä tekeville annokset tarpeen mukaan, joskin järjestelmä vuosi runsaasti aiheuttaen uudenlaista eriarvoisuutta mustan pörssin markkinoilla.⁷⁴ Kuluttavan ruumiillisen työn tekijät saivat enemmän kuin valkokaustyöläiset. Ruokavalio muuttui osittain jopa terveellisemmäksi, mikä näkyi myös kansalaisten ruumiinkunnossa sodan jälkeen.⁷⁵ Etenkin uusien terveystalvelujen kehittämisessä ja laajentamisessa tärkeää oli tekninen apu, jota länsivallat antoivat Neuvostoliiton hyökkäyksen kohteeksi joutuneelle maalle ja joka jatkui vuosien 1941–1944 saksalaissuuntauksen jälkeen. Ensimmäiset laajemmat rokotuskampanjat muuta kuin isorokkoa vastaan toteutettiin sotavuosina, ja materiaalia saatiin myös Suomen kanssa sotivilta Saksalta ja Unkarilta.

Väestön ravitsemusoloja vuodesta 1936 alkaen tutkinut Kansanravitsemuskomitea totesi vuonna 1940, että noin viidennes Suomen väestöstä kärsi vähintäänkin laadullisesta aliravitsemuksesta jo ennen sotaa.⁷⁶ Sotatalous ja säännöstely loivat tilanteen, jossa kysymys elintarvikkeiden saatavuudesta muodostui keskeiseksi. Palkka- ja hintasäännöstely kehkeytyi täysimittaiseksi vasta vuonna 1942, ja koska nimellispalkat ehdivät nousta hintojen perässä ennen tätä, pysyivät reaaliansiot virallisten tilastojen valossa lähes ennallaan. Elintarvikesäännöstelyn vuotamisen ja siitä seuranneen jakelun epätasaisuuden vuoksi tämä ei kuitenkaan kerro paljoa. Tavarapulan ja mustan pörssin merkityksestä viesti se, että

kotimaisen kaupan tilastoitu volyymi laski sota-aikana 40 prosenttia. Kun viljaomavaraisuus oli vuosina 1936–1937 ollut tuontipanakset huomioiden noin 80-prosenttinen, sota-aikana sadot laskivat 60–65 prosenttiin näiden vuosien tasosta. Sotatilanne katkaisi lopulta kauppayhteydet kaikkialle paitsi Saksaan. Sato oli erityisen heikko vuonna 1941, ja elintarviketilanne ehti kehittyä kriittiseksi talvella 1942 ennen Saksan kautta tulleen avun saapumista.⁷⁷

Elintarvikkeiden säännöstelyjärjestelmä kehittyi asteittain, melko myöhäisessä vaiheessa ja ilman kokonaissuunnitelmaa. Leipävilja otettiin säännöstelyyn toukokuussa 1940, kotivoi, margariinit ja muut rasvat syyskuuhun mennessä, maito ja liha marraskuussa. Perunaa ja ruokajuurikasveja alettiin säännöstellä täydellisesti vasta elokuussa 1942. Viljan kohdalla luovutettava määrä vaihteli tilan hehtaarikoon mukaan. Kansanhuollolle oli esitettävä tositteet viljan käytöstä, esimerkiksi myynnistä valtion viljavarastolle tai luovuttamisesta Puolustusvoimille. Myös lähinaapureille myydystä viljasta oli esitettävä vastaanotetut ostokortin kupongit.⁷⁸

Kansanhuoltoministeriön tiedotuspäällikkö Untamo Utrion muistelmien mukaan viranomaiset kritisoivat tuottajia ankarasti pyrkimyksistä vastustaa luovutuksia, kiertää säännöstelyä ja harjoittaa salakauppaa. Paikallisten kansanhuoltolautakuntien jäsenet olivat usein itse maanviljelijöitä, ja maalaispoliisit katsoivat petoksia läpi sormien uskaltamatta puuttua niihin. Viljelijäperheiden jäsenet saivat pitää erittäin raskaan työn tekijän annokset, kun kevyen työn tekijät oli luokiteltu väestön suurimmaksi ryhmäksi. Muun muassa professori A. I. Virtanen piti kuluttajien ja tuottajien annoksia epäsuhtaisina ja esitti niiden tasaamista.⁷⁹

Ensimmäisien sotavuosien jälkeen salakauppa muodostui laajamittaiseksi. Vuonna 1942 yhteensä 10 000 henkilöä tuomittiin kansanhuoltorikkomuksista, 9 500 sakkoihin ja loput vankeuteen.⁸⁰ Mustan pörssin merkityksestä kuluttajien elinkustannuksille kertovat Sosiaalisen tutkimustoimiston selvitykset, joiden mukaan noin 60–70 prosenttia ylitti jatkuvasti ainakin neljänneksellä viljan ja voin korttiannoksensa. Annoksensa alle neljänneksellä ylittäneet ”säännöstelyperheet” olivat ilmeisesti keskimääräistä vähävaraisempia, sillä elintarvikkeiden kulutus oli niissä kaloreilla mitattuna 10–15 prosenttia alle kaikkien tutkittujen perheiden keskiarvon.

Mustan pörssin korkeat hinnat vaikuttivat merkittävästi sodan aikaisiin elinkustannuksiin. Kotitalouksien elintarvikemenot ylittivät

rauhanaikaisen kulutusrakenteen ja virallisten hintojen perusteella konstruoidun ”indeksibudjetin” 16 prosentilla talvella 1941–1942, 28 prosentilla talvella 1942–1943 ja peräti 55 prosentilla talvella 1943–1944.⁸¹ Vaikka naisten työssäkäynti lisääntyi sodan aikana huomattavasti, enimmillään puolen miljoonan miehen mobilisointi työvoimasta rintamalle aiheutti paineita myös sosiaaliturvalle. Reserviläisten, nostomiesten ja työvelvollisten vaimoille sekä alle 17-vuotiaille lapsille alettiin maksaa tarveharkintaisten sotilasavustusten sijaan määräsuuruista sotakuukausipalkkaa ja huoltorahaa, joiden taso oli suhteellisen alhainen. Erityisavustuksia kohdennettiin myös perheenjäsenensä sodassa menettäneiden omaisille.⁸²

Tiettyjen suojattomien ja vähemmän arvokkaina sota-ajan hierarkiassa näyttäytyneiden ihmisryhmien, mielisairaalapotilaiden ja neuvostoliittolaisten sotavankien, kuolleisuus kohosi huomattavasti pahimman elintarvikepulan aikana. Samoin kävi kesällä 1942 vankileireillä, joita oli perustettu Suomen miehittämän Itä-Karjalan ”epäkansallisen”, ei-suomensukuiseksi luokitellun siviiliväestön internoimiseksi.⁸³ Kuten tavallista, taudit olivat useammin välitön kuolinsyy kuin nälkä, joka harvoin kirjattiin kuolintodistuksiin. Suljetuissa laitoksissa sekä vankileireillä puutteellinen tai laiminlyöty huolto ja ahtaat olot aiheuttivat tuhoisia epidemioita.

Samankaltaiset syyt tekivät myös evakuoinneista terveydelle vaarallisia. Kolme keskeistä sodanaikaista väestönsiirtoa, useissa aalloissa 1939–1940 tapahtunut rajaseudun ja Karjalan tyhjentäminen ja sen uusinta 1944 sekä Lapista pakeneminen 1945, poikkesivat toisistaan siinä, miten organisoidusti ne kyettiin toteuttamaan. Heikoimmassa asemassa olivat saksalaisten käyttämää poltetun maan taktiikkaa Pohjanmaalle ja Ruotsiin väistäneet lappilaiset, ja vuoden 1940 vaaranalaisten ja luovutettavien alueiden tyhjentäminen oli sekin ollut hätäisempi operaatio kuin sen toisinto vuonna 1944. Väestönsiirrot aiheuttivat vastaavassa suhteessa infektiokuolleisuutta erityisesti imeväisten ja lasten keskuudessa. Pohjois-Suomen siirtoväen imeväiskuolleisuus oli jatkuvasti korkeinta, mikä kertoo alueellisista kehityseroista maan eri osissa.⁸⁴

Osaltaan evakkojen huoltoon kytkeytyi päinvastainen sodanaikainen trendi: sosiaali- ja terveystalouden voimakas kehittäminen vastamaan kriisin luomiin haasteisiin. Varsinkin lasten ja äitien terveyteen oli alettu panostaa uudella tarmolla jo ennen sotaa, ja siinä kunnostautuivat erityisesti Kenraali Mannerheimin Lastensuojeluliiton kaltaiset virallisesti itsenäiset mutta valtiovaltaan ja eliittiin kiinteissä suhteissa olleet

järjestöt. MLL oli jo 1920-luvulla ollut edelläkävijä etenkin ennalta ehkäisevän terveydenhuollon kehittämisessä. Konseptit, palvelumallit ja koulutus suunniteltiin ja pilotoitiin järjestön työssä, minkä jälkeen ne pyrittiin kunnallistamaan ja levittämään koko maahan järjestön ja valtion tarjoamien rahoituksellisten kannustimien avulla. Toiminta kiihtyi heti talvisodan jälkeen, jolloin sen perustelu muuttui ensisijaisesti maanpuolustukselliseksi: ulkoministeri Väinö Tannerin sanoin ”meitä oli liian vähän”. MLL:n ohella politiikan kehittäjänä toimi muun muassa vuonna 1941 usean järjestön fuusion kautta perustettu Väestöliitto.⁸⁵

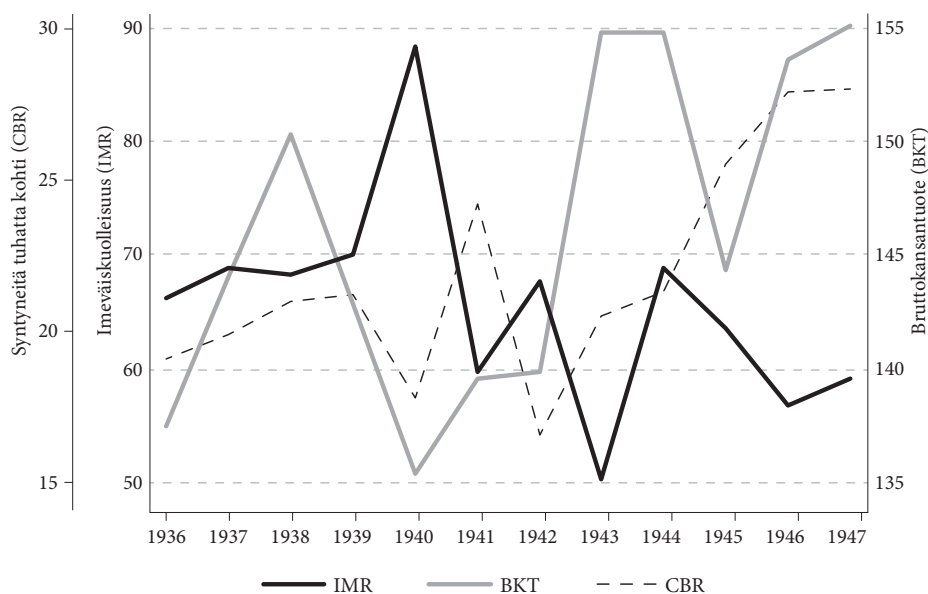
Talvisodan aikana syntyikin erikoinen institutionaalinen rakenne, jossa Suomelle tulvivaa länsimaista apua hallinnoiva katto-organisaatio Suomen Huolto kanavoi ulkomaista rahoitusta järjestöille – käytännössä Suomen Punaiselle Ristille ja MLL:lle – palvelujen voimakkaaseen laajentamiseen ja kehittämiseen. Palvelut kohdistettiin ensin siirtoväen ja muiden sodasta erityisesti kärsineiden väestöryhmien äitien ja lasten tarpeisiin ja siitä asteittain kaikille muillekin. Helene Laurentin mukaan vuoteen 1941 mennessä ulkomaista apua oli vastaanotettu määrä, joka sodanaikaisen inflaation huomioimisen jälkeenkin vertautui Suomen maalaiskuntien yhteenlaskettuihin kokonaismenoihin vuonna 1939.⁸⁶ Suurin osa tuesta kerättiin Yhdysvalloista, ja tärkeä osa kokonaisuutta olivat myös sieltä saatu neuvonta ja tekninen apu, mukaan lukien rokotteiden toimittaminen. Kehitys tapahtui – osin amerikkalaisten nimenomaisesta vaatimuksesta, mutta itsenäisyyden alkuvuosikymmenien suomalaista järjestövetoista mallia muistuttaen – muodollisesti täysin valtion- ja kunnallishallinnon ulkopuolella, ja päätöksenteko oli asiantuntijavaltaista ja nopeaa.

Suomen liittouduttua Saksan kanssa vuosina 1941–1944 läntinen apu katkaistiin, mutta toimintamalli pysyi samanlaisena. Muun muassa kaksi suomalaisen hyvinvointivaltion arkista ylpeydenaihetta, neuvola ja maksuton kouluruokailu, saivat vauhtia sodasta. Neuvolatoiminta laajeni voimakkaasti Suomen Huollon, MLL:n, kuntien ja lainsäädännön vuorovaikutuksen kautta. Väestökomitean esitykseen pohjautuneen laajan kansanterveyslakipaketin osana se muutettiin kunnille lakisääteiseksi keväällä ja kesällä 1944.⁸⁷ Kouluruokailu taas toteutettiin koko maassa vuodesta 1943 alkaen jo ennen sotaa aliravitsemuksesta raportoineen Kansanravitsemustoimikunnan suosituksesta.

Sotavuosien tapahtumat ja institutionaaliset muutokset siis vaikuttivat ihmisten hyvinvoinnin ulottuvuuksiin samaan aikaan sekä myönteisesti

että kielteisesti, jolloin kokonaiskuva jää epäselväksi. Eri ihmisryhmät – sotilaita, tärkeinä pidetyissä tehtävissä työskentelevät työläiset, lapset, äidit, mielenterveyspotilaat, lappilaiset tai karjalaiset – olivat selvästi eri asemassa kriisin eri vaiheissa. Kuten edellä on nähty, esimerkiksi bruttokansantuote, kulutus, syntymäpainot ja elinajanodote heilahtelivat voimakkaasti mutta eivät pelkästään alaspäin – miesten kuolleisuuden muodostaessa selkeän poikkeuksen. Sama vaikutelma syntyy tarkasteltaessa tuotantoa, syntyvyyttä ja imeväiskuolleisuutta (kuvio 2.9). Verrattuna 1930-lukuun selkeä punainen lanka puuttuu. Syntyvyyden romahdukset eivät evakuoitien oloissa johtaneet imeväiskuolleisuuden laskuun, ja tuotanto saattoi kuolleisuuden kannalta pahimpina vuosina joko vähentyä tai kasvaa. Vuosien 1941–1942 elintarvikepula ei näkynyt kokonaistuotannossa yhtä selvästi kuin imeväiskuolleisuudessa tai syntyvyydessä.

Ulkoiset häiriöt ja voimakas sääntely edellyttävät kontekstuaalista tietoa ja hienojakoista dataa näiden havaintojen tulkitsemiseksi. Niin sanottu uusi sotahistoria on johtanut uusiin avauksiin sodan kulttuuristen

KUVIO 2.9. Syntyvyys (CBR), bruttokansantuote (BKT) henkeä kohti (reaali-indeksi) ja imeväiskuolleisuus (IMR) Suomessa 1936–1947.

LÄHDE: Tilastokeskus.

ja henkisten vaikutusten tutkimuksessa,⁸⁸ mutta väestön aineellisen hyvinvoinnin historia on vielä osin kirjoittamatta. Osatutkimuksia on toki tehty vuosien saatossa paljon; muun muassa sodan antropometrisia vaikutuksia helsinkiläislapsiin on analysoitu jo 1940-luvulla.⁸⁹

LOPUKSI

Kun Suomea 1800-luvun lopulla ja 1900-luvun alkupuoliskolla kohdanneita kriisejä tarkastellaan erilaisilla käytettävissä olevilla mittareilla, kuva niistä muuttuu. Alkavan teollistumisen ja maailmanmarkkinaintegraation keskelläkin ihmisiä uhkasivat edelleen kato ja taudit, ja kuolleisuus oli parempi hyvinvoinnin mittari kuin kulutus. Toisaalta puhtaasti poliittinen, ylijäräinen kriisi saattoi aiheuttaa väestössä jopa kehollisia stressireaktioita, jotka heijastuivat syntyneiden lasten sukupuolijakaumaan. Vahva tietoisuus uudenlaisten poliittisten tapahtumien merkityksellisyydestä saattoi siis elää rinnakkain arkaaisten epidemioiden kanssa. Kun vuoden 1918 sisällissotaa lähestyy Helsingin kansakoululaisten kasvun valossa, huomio kiinnittyykin itse shokin ohella muihin asioihin: siihen, että koko 1910-luku näyttäytyykin pysähtyneisyyden aikana; siihen, että pojat näyttävät olleen tyttöjä selkeästi parempiosaisia fysiologisen kehityksen osalta, vaikkakin herkempiä kriiseille; ja siihen, miten hyvää aikaa itsenäistymisen jälkeisen liberaalin vuosikymmenen alkupuoli näyttää helsinkiläislästen kannalta aiempaan verrattuna olleen.

Jos 1930-luvun lamaa taas tarkastellaan syntyvyyden ja syntyvien lasten terveyden näkökulmasta tamperelaisella paikallisaineistolla, vaikuttaa siltä, että vaikka syntymäpainot notkahtivat, arpia ei välttämättä päässyt muodostumaan. Syynä oli alun järkytystä seurannut ihmisten omaehtoinen ja voimakas lapsiluvun rajoittaminen. Saman kriisin aikana koulutuspanostukset sekä kansa- että oppikouluihin jätettiin junnaamaan paikoilleen.

Sota-aikana ennakkointi ja sopeutuminen saattoi olla hankalampaa niillekin, jotka eivät joutuneet asepalvelukseen. Odotukset kriisin kestosta saattoivat olla eri aikoina eri suuntiin harhaisia, välillä siirryttiin rauhaan ja sitten taas sotaan, ja konkreettiset shokit, kuten massiiviset, erityisesti lasten terveydelle vaaralliset väestönsiirrot, iskivät äkkiarvaamatta. Samaan

aikaan julkinen valta ja ”välillinen julkinen hallinto”⁹⁰, nimellisesti riippumattomat asiantuntijavetoiset organisaatiot, toimivat pidäkkeettömästi ja täysin eri teholla kuin rauhan aikana lieventääkseen kriisin vaikutuksia. Suomen erikoisessa versiossa ”sotasosialismista” tämä tapahtui terveydenhoidon osalta aluksi merkittävässä määrin amerikkalaisella (tai amerikansuomalaisella) rahalla ja tarkoituksellisesti valtioon etäisyyttä pitäen. Hyvinvoinnin mittarit sahasivat voimakkaasti, mutta eivät sukeltaneet pysyvästi ennen sodanjälkeisen vahvan nousun käynnistymistä. Mullistavan talouskasvun ohella yhteiskunnan kyky ja halu kestää ja torjua kriisejä alkoivat tuolloin olla aivan eri luokkaa kuin 1860-luvun katastrofaalisten suurten nälkävuosien tai ensimmäisen maailmansodan ja Venäjän imperiumin hajoamisen aikaan.

Monet käsitellyt mittarit, kuten pituuskasvu, syntymäpaino tai kohdussa olo ja syntyminen kriisiympäristössä, on yhdistetty tutkimuskirjallisuudessa arpeuttaviin vaikutuksiin, ihmisten pitkän aikavälin mahdollisuuksien heikentymiseen. Niiden tarkastelu on hyödyksi, mikäli halutaan ymmärtää, miten pitkän varjon eri kriisit ovat voineet Suomen kehityksen ylle heittää. Kysymys on empiirinen, eikä arpeuttaminen ole itsestään selvää. Pitkän aikavälin vaikutusten tutkimiseen vaaditaan joka tapauksessa pitkän aikavälin dataa. Esimerkiksi 1990-luvun laman osalta on vasta hiljattain alettu saada tuloksia, jotka eivät ole kovinkaan lupauksia (ks. luku 9). Nuorena kriisille altistuneet ikäluokat kärsivät monenlaisista, työllistymistä haittaavista ongelmista, ja työttömyys onkin heidän keskuudessaan yleisempää.⁹¹ Keski-ikässä kriisin kohdanneet taas ovat potentiaalisesti runsaasti hoitoa tarvitseva osa ikääntyvää väestöä, koska terveysongelmia on heillä erityisen paljon.⁹² Vastaavien löydösten huomioiminen on tarpeen, kun pohditaan, mitä uuden kriisin kohdatessa olisi vastuullista tehdä. Ne voivat auttaa selvittämään, kuinka kalliita erilaiset lievityskeinot – ”New Deal”, neuvolat tai tulonsiirrot – lopulta ovat olleet verrattuna siihen, että rajuilla sopeutustoimilla ajetaan varsinkin heikoimmassa asemassa olevia väestöryhmiä ohimeneväksi kuviteltuun ”aavikon ylittämiseen”.

VIITTEET

2 MITEN KRIISEJÄ VOI MITATA, JA MITÄ SIITÄ VOI OPPIA? Kehittyvä Suomi ja kriisimittarit

1. UNDP (1990); Ravallion 2012.
2. Jahoda, Lazarsfeld & Zeisel 1933; Quaranta 2013; Arthi 2018.
3. Demery & Addison 1987.
4. Hayek 1995, 106.
5. Riley 2001; Nordhaus 2002, 9–40.

6. Szreter 1988; Troesken 2015; Saaritsa, Simanainen & Ristola 2023; Riley 2007.
7. Anderson, Charles & Rees 2022a; Cutler & Miller 2022; Anderson, Charles & Rees 2022b.
8. Hardy 1993.
9. Arthi & Parman 2021.
10. Saarela & Finnäs 2009.
11. Stuckler & Basu 2013; Kortteinen & Tuomikoski 1998.
12. Floud ym. 2011; Quaranta 2013.
13. Galor 2011.
14. Hiilamo 2017.
15. Miettinen & Jalovaara 2020; Jalovaara, Andersson & Miettinen 2022; Pitkänen 1984.
16. Chahnazarian 1988.
17. Helle, Helama & Lertola 2009; Schacht, Tharp & Smith 2019.
18. Grech 2015; Retnakaran & Ye 2020; Wallner ym.
19. Helle, Helama & Lertola 2009; Grech & Zammit 2019.
20. UNICEF 2023.
21. Bleker ym. 2021.
22. Floud ym. 2011; Case & Paxson 2008; Adair ym. 2013; Saaritsa 2016, 327–367.
23. Anand & Sen 2007; Stanton 2007.
24. Hobsbawm 1989.
25. Cameron 1995; Broadberry & O'Rourke 2010.
26. Heikkinen 1997; Heikkinen 1990a.
27. Peltonen 1992.
28. Heikkinen 1997; Peltonen 1992.
29. Parikka 1997, 99–171.
30. Valkonen 1985.
31. Lääkintölaitos 1907, 36, 41.
32. Lindfors 2019; Roikonen & Heikkinen 2020.
33. Lehtinen 1967, 193–233; Pihkala 1982, 317–33.
34. Hurme 2021.
35. Maailman terveysjärjestö WHO:n yleispäteväksi referenssiksi tarkoitettua kasvukäyrästä soveltaen tämä tapahtuu laskemalla vähintään kaksi keskihajontaa viitekäyrästä keskipituuden alapuolelle jäävien lasten osuus. Saaritsa 2016.
36. Saaritsa 2017; Saaritsa & Kaihovaara 2016.
37. Gissler ym. 1999.
38. Hannikainen, Heikkinen & Peltola 2022; Kettunen 1986.
39. Hannikainen 2004.
40. Alho 1940; Peltola 2008a.
41. Saaritsa 2016.
42. Hannikainen 2004; Peltola 2008b; Parikka 1994a, 108–78; Parikka 1994b, 51–89.
43. Eriksson ym. 2010.
44. Peltola 2011, 46–80; Peltola 2008a; Peltola 2008b.
45. Peltola 2008a; Peltola 2008b; Peltola 2008c.
46. Peltola 2008b, 189–206.

47. UNICEF 2023.
48. Peltola 2008b.
49. Saaritsa 2019.
50. Tuomaala 2011, 95–96; Tuomaala 2004, 71, 75, 405; Halila 1950, 14–15.
51. Laki oppivelvollisuudesta 15.4.1921, 101/1921, 1 §, 4 §, 19 §, 20 §; Roikonen 2021, 29; Pekkala & Lucas 2007, 99; Jäntti, Saari & Vartiainen 2006, 31.
52. Kivinen 1988, 103–104; Halila 1949, 28; Laki kansakoululaitoksen kustannuksista 15.4.1921 102/1921, 1§.
53. Laki kansakoululaitoksen kustannuksista kesäkuun 8 päivänä 1926 annetun lain muuttamisesta 11.12.1931, 346/1931, 16 §.
54. Laki kansakoululaitoksen kustannuksista kesäkuun 8 päivänä 1926 annetun lain muuttamisesta 11.12.1931, 346/1931, 18 §; Laki kansakoululaitoksen kustannuksista 8.6.1926 180/1926, 18 §.
55. Laki maalaiskunnille vuosina 1932–1934 myönnettävistä kansakoulurakennusten valtionavuista ja kuoletuslainoista 11.12.1931, 347/1931.
56. Ahonen 2021, 20; Tuomaala 2011, 102–104.
57. Laki oppivelvollisuudesta 15.4.1921, 101/1921; Ahonen 2021, 21; Tuomaala 2011, 104–105; Tuomaala 2004, 73–74; Ahonen 2003, 89; Halila 1950, 93.
58. Kansallisarkisto, kouluhallituksen kansanopetusosaston II arkisto, Dc:1 kiertokirjeet 1929–1933, kiertokirje kaikille maalaiskansakoulujen tarkastajille 30.3.1931.
59. Laki oppivelvollisuudesta 101/1921 21.4.1921, 9 §; Valtiopäivät 1931, asiakirjat I–II. Hallituksen esitys N:o 25.
60. Valtiopäivät 1931, asiakirjat I–II. Sivistysvaliokunnan mietintö N:o 9.
61. Valtiopäivät 1931, pöytäkirjat I. 14.9.1931, 976–988; Valtiopäivät 1933, pöytäkirjat I. 29.9.1933, 271–301.
62. Valtiopäivät 1933, asiakirjat I–II. Sivistysvaliokunnan mietintö N:o 1; SVT X kansanopetustilasto 63, 32; Halila 1950, 96.
63. Lukuvuodesta 1925–1926 lähtien on tilastoitu erikseen kiinteät 36- ja 18-viikkoiset alakansakoulut. Tätä ennen tilastoissa on laskettu kaksi 18-viikkoista alakansakoulua yhdeksi 36-viikkoiseksi. Kuviossa näkyvä alakansakoulujen määrän kasvu kyseisenä vuonna selittyy siis osin tällä tilastointitavan muutoksella. Lukuvuodesta 1925–1926 lähtien omina kouluinaan on tilastoitu myös supistettujen kansakoulujen alakoulut, joiden opettajina toimivat vastaavien supistettujen yläkoulujen opettajat. (SVT X Kansanopetustilasto 57, 22–29).
64. Tuomaala 2004, 113.
65. SVT X Kansanopetustilasto 67, 52; Tuomaala 2004, 73, 115; Halila 1950, 53.
66. Laki oppivelvollisuudesta 15.4.1921, 101/1921, §3 ja §8.
67. Tuomaala 2004, 108–109.
68. Laki jatko-opetuksen keskeyttämisestä maalaiskouluissa 4.12.1931, 331/1931; Valtiopäivät 1931, asiakirjat III. Hallituksen esitys N:o 51; Kansallisarkisto, kouluhallituksen kansanopetusosaston II arkisto, Dc:1 kiertokirjeet 1929–1933, kiertokirje kaikille maalaiskansakoulujen tarkastajille 17.12.1931.
69. SVT X Kansanopetustilasto 64, 41.

70. Valtiopäivät 1931, asiakirjat III. Sivistysvaliokunnan lausunto N:o 5; Valtiopäivät 1931, asiakirjat III. Valtiovarainvaliokunnan mietintö N:o 42, vastalause.
71. Saaritsa & Kaihovaara 2016.
72. Kivimäki 2013; Kivimäki & Hytönen 2015; Asikainen 2021.
73. Obinger, Petersen & Starke 2018; Laurent 2012; Teräs 2005.
74. Saaritsa 2001.
75. Laurent 2012.
76. Kansanravitsemuskomitea 1940.
77. Pihkala 1982, 318–321, 328; Lehtinen 1967, 202–204, 209.
78. Lehtinen 1967, 196; Pihkala 1982, 323; Utrio & Utrio 1994, 48.
79. Utrio & Utrio 1994, 54–56, 132–134; Lehtinen 1967, 197.
80. Utrio & Utrio 1994, 142–144.
81. Nars 1966, 96–100. Kulutustutkimukset kohdistuivat kuitenkin kokonaisuudessaan suhteellisen hyvässä asemassa oleviin työntekijä- ja toimenhaltijaperheisiin eivätkä kerro niistä perheistä, joiden normaaliaikoina työssä käyviä jäseniä oli rintamalla (mts. 101).
82. Piirainen 1974, 209–213; Eräsaari 1978, 40–45.
83. Westerlund 2009.
84. Laurent 2012; Rummukainen 2020.
85. Laurent 2017; Bergenheim 2020.
86. Laurent 2017, 136; omat laskelmat elinkustannusindeksin perusteella.
87. Olkkola 2023.
88. Kinnunen & Kivimäki 2006.
89. Malmivaara 1949.
90. Tiihonen 1989.
91. Bask ym. 2021; Haapakorva ym. 2017.
92. Jarroch 2023.